

Het maatschappelijk debat omtrent duurzame landbouw in Nederland

Een framinganalyse die een trend in verschillende perspectieven op duurzame landbouw in een sterk gepolariseerd debat en barrières voor een constructief debat in kaart brengt

Omslagfoto: Leica Geosystems (2016).

Universiteit Utrecht

Auteur: Machteld Vergouw

Studentnummer: 3978389

Cursus: Bachelorthesis Milieu-Maatschappijwetenschappen GEO3-2137

Faculteit: Geowetenschappen, Milieumaatschappijwetenschappen

Bachelorstudie: Liberal Arts and Sciences

Thesisbegeleider: Dr. Ir. Dries Hegger

Datum: 9 mei 2016

Aantal woorden: 8986

Abstract

There is a scientific and public consensus that the current Dutch agricultural system is not tenable at the long term. What a more sustainable agricultural system should look like, is however a topic of large debate. This study explores the diversity of perspectives on what is meant by sustainable agriculture by stakeholders of the sector, in the public debate. The two main perspectives on sustainable agriculture are an ecological and intensification perspective. Different technologies can serve as a means to support either of these visions. Three important topics of discussion within the public debate are 1) whether or not Dutch farmers should take responsibility to produce food for the rest of the world even if that has a negative impact on the local environment, 2) the land sparing versus land sharing debate and 3) the belief in a highly technological future for food production versus a growing desire for an authentic, local food production. The topic of sustainable food production as a whole is becoming more noticeable in the Dutch society. This holds out a prospect that different barriers to a fruitful discussion can be overcome to have a constructive debate on sustainable agriculture in the future.

Inhoudsopgave

Voorpagina	p. 1
Samenvatting	p. 2
1. Inleiding	p. 5
2. Probleemstelling	p. 5
3. Onderzoeksdoel	p. 7
4. Conceptueel Raamwerk	p. 8
4.1 Framing	p. 8
4.2 Drie perspectieven op duurzame landbouw	p. 9
4.2.1 <i>Technologisch perspectief</i>	p. 11
4.2.2 <i>Ecologisch perspectief</i>	p. 12
4.2.3 <i>Intensiveringsperspectief</i>	p. 12
5. Methodologie	p. 13
5.1 Analyse-eenheid en dataverzameling	p. 13
5.2 Inhoudsanalyse van media	p. 13
5.3 Validatie media-analyse door interviews	p. 14
6. Resultaten	p. 16
6.1 De perspectieven zoals gehanteerd door actoren van het debat	p. 16
6.1.1 <i>Verschillen in deelname aan debat per groep actoren</i>	p. 16
6.1.2 <i>Verschillen in perspectief per groep actoren</i>	p. 17
6.1.3 <i>Resultaten inhoudelijk: voornaamste thema's binnen het debat</i>	p. 18
6.1.3.1 <i>Wereldwijde voedselzekerheid (I) vs. Aandacht voor het lokale milieu (E)</i>	p. 18
6.1.3.2 <i>Land sparen (I) vs. Land delen (E)</i>	p. 19
6.1.3.3 <i>Vertrouwen in kunstmatige toepassingen (T) vs. Verlangen naar romantische voedselproductie (E)</i>	p. 19
6.1.3.4 <i>Gemengde perspectieven</i>	p. 20
6.2 De trend van het debat gedurende de afgelopen tien jaar	p. 20
6.3 Bespreking resultaten media-analyse met geïnterviewde actoren van het debat	p. 21
6.3.1 <i>Perspectieven en actoren</i>	p. 21
6.3.1.1 <i>(In hoeverre) komen de drie perspectieven terug in het debat?</i>	p. 21
6.3.1.2 <i>Welke actoren worden er onderscheiden in het debat en welke lijken en dominante rol te hebben?</i>	p. 22

6.3.1.3	<i>Zijn er kenmerkende of uiteenlopende visies binnen groepen actoren en is er een visie dominant?</i>	p. 22
6.3.2	<i>Belangrijkste thema's in het debat</i>	p. 23
6.3.2.1	<i>Wereldwijde voedselzekerheid vs. Aandacht voor het lokale milieu</i>	p. 23
6.3.2.2	<i>Land sparen vs. Land delen</i>	p. 23
6.3.2.3	<i>Vertrouwen in kunstmatige toepassingen vs. Verlangen naar romantische voedselproductie</i>	p. 24
6.3.3	<i>Trends in het debat gedurende de afgelopen 10 jaar</i>	p. 24
6.4	Barrières voor een constructief debat	p. 25
6.4.1	<i>Belanghebbenden</i>	p. 25
6.4.2	<i>Financiële positie van boeren</i>	p. 25
6.4.3	<i>Diepgewortelde overtuigingen en emotie</i>	p. 26
6.4.4	<i>Geen overkoepelend debat door gebruik verschillende schaalniveaus</i>	p. 26
7	Conclusies	p. 27
8	Discussie	p. 28
8.1	Reflectie uitvoering onderzoek	p. 28
8.2	Mogelijkheden voor een constructief debat	p. 29
9	Literatuurlijst	p. 32
10	Bijlagen	p. 36
10.1	<i>Bijlage 1</i>	p. 36
10.2	<i>Bijlage 2</i>	p. 37
10.3	<i>Bijlage 3</i>	p. 39
10.4	<i>Bijlage 4</i>	p. 46
10.5	<i>Bijlage 5</i>	p. 54
10.6	<i>Bijlage 6</i>	p. 59
10.7	<i>Bijlage 7</i>	p. 66
10.8	<i>Bijlage 8</i>	p. 73
10.9	<i>Bijlage 9</i>	p. 81

1. Inleiding

Nederland heeft een van de meest succesvolle, innovatieve en productieve agrofoodsectoren ter wereld (Bos, Smit & Schroder, 2013; Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur [RLI], 2013). Om deze bloeiende sector te realiseren, wordt meer dan de helft van het Nederlandse landoppervlakte gebruikt voor agrarische productie (RLI, 2013, Schouten et al., 2014). Dit grootschalige en intensieve landgebruik brengt verschillende problemen en vraagstukken met zich mee.

Onze voedselproductie gaat niet alleen gepaard met groot landverbruik, maar ook met het gebruik van grote hoeveelheden water, energie, bestrijdingsmiddelen en meststoffen. Dit leidt tot een hoge belasting van het milieu. Biodiversiteitsverlies, waterverontreiniging, degradatie van bodemkwaliteit en de hoge uitstoot van broeikasgassen zijn voorname gevolgen van het gangbare landbouwsysteem (Planbureau van de Leefomgeving [PBL], 2012; RLI, 2013, Sayer et al., 2013; Schouten et al., 2014). Daarnaast groeit de maatschappelijke zorg over veranderende landschappen, de kwaliteit van de leefomgeving en van volksgezondheid (Pretty & Bharucha, 2014). Ook komt dierenwelzijn veelvuldig onder de aandacht in de Nederlandse samenleving (PBL, 2012; RLI, 2013). Tegelijkertijd draagt de Nederlandse agrofoodsector een grote verantwoordelijkheid voor de wereldwijde voedselvoorziening. Naar schatting zal de wereldbevolking in 2050 stijgen naar 9 miljard en zal de welvaart voor een deel van deze bevolking toenemen (Food and Agriculture Organisation, 2009). Met het huidige consumptiepatroon zal de wereldwijde agrofoodsector zal twee keer zo veel voedsel en veevoer moeten produceren in de komende decennia als nu wordt gedaan (Bos et al., 2013).

Dit wereldvoedselvraagstuk in combinatie met toenemende zorgen over de milieukosten van het huidige landbouwsysteem, zorgt voor een spanningsveld binnen de landbouwsector (Lang & Barling, 2012). De productie en efficiëntie dienen te stijgen, en tegelijkertijd worden er steeds meer eisen gesteld aan de zorgvuldigheid van voedselproductie (PBL, 2012; Pretty & Bharucha, 2014; RLI, 2013). Het huidige voedselsysteem in Nederland is onhoudbaar en een transitie naar een duurzame landbouwsector is noodzakelijk (Bos et al., 2013; Garnett & Godfray, 2012).

2. Probleemstelling

Verduurzamen is een proces dat veel aandacht vergt. Verschillende aspecten van duurzaamheid gaan namelijk niet altijd goed samen, en staan soms zelfs op gespannen voet (PBL, 2012; RLI, 2013). De verduurzaming van de landbouwsector omvat afruilrelaties tussen efficiënt produceren enerzijds en zorgvuldig produceren anderzijds (PBL, 2012). Zowel in de wetenschappelijke

literatuur als onder het brede publiek is er een grote mate van consensus dat het bestaande landbouwsysteem in Nederland niet houdbaar is voor natuur, milieu en landschap. De opvatting dat er iets moet veranderen in de sector wordt door velen gedeeld (Bakker et al., 2013; Hansen, 1996). De meningen over de manier waarop een transitie in de landbouwsector zou moeten plaatsvinden, zijn echter sterk verdeeld. De Nederlandse agrofoodsector valt ten prooi aan heftige maatschappelijke discussies (Bakker et al., 2013; RLI, 2013).

Er lijkt in dit maatschappelijk debat sprake te zijn van paradoxaliteit bij het concretiseren van duurzame landbouw. Actoren hebben belang bij verschillende invullingen aan duurzaamheid. Hierdoor ontstaat een betekenisstrijd, waarbij actoren verschillende mogelijke oplossingen zien voor het verduurzamen van landbouw (Hansen, 1996; Van Gorp & Van der Groot, 2009; Pretty & Bharucha, 2014). Deelnemers van het debat lijken in een impasse geraakt (RLI, 2013).

De discussie over duurzame landbouw blijkt bovendien zeer beladen. Ten eerste is het onderwerp voedsel sterk cultureel ingebed, omdat het een groot onderdeel is van onze leefstijl (Bakker et al., 2013). Daarnaast worden actoren in het debat door elkaar verweten een politieke agenda te hebben, te weinig nuance en te veel emotie toe te passen en wetenschappelijke feiten verkeerd te hanteren (Bakker et al., 2013). Wetenschappelijke kennis wordt inmiddels dan ook sterk betwist in het debat. Bakker et al. (2013) omschrijven dit als een 'verstremgeling van empirische en normatieve discussies'. Ook Garnett en Godfray (2012) en Pretty en Bharucha (2014) hebben gevonden dat actoren verschillende waarden en betekenissen aan wetenschappelijke feiten toekennen, waardoor het onderscheid tussen 'wat is' en 'wat dient te zijn' vervaagt. Het is daarom belangrijk om de achterliggende waarden en visies van actoren vast te stellen, om het gepolariseerde maatschappelijk debat beter te begrijpen.

Dit maatschappelijk debat wordt in verschillende onderzoeken aangehaald (Bakker et al., 2013; Garnett & Godfray, 2012; Keulemans et al., 2015; Pretty & Bharucha, 2014; Van Gorp & Van der Groot, 2009). Garnett en Godfray (2012) hebben vanuit eenzelfde problematiek als zojuist omschreven verschillende perspectieven op duurzame landbouw in kaart gebracht. Deze studie heeft zich echter niet specifiek op het debat in Nederland gericht. Andere studies die zich wel op Nederland richten, zoals de studie van Bakker et al. (2013), zijn veelal gericht op kansen en knelpunten voor duurzame initiatieven in de landbouwsector en niet zozeer op het verloop van het debat. Er is nog geen wetenschappelijke studie uitgevoerd waarin het maatschappelijk debat zoals gevoerd wordt in Nederland systematisch is geanalyseerd, en waar in kaart is gebracht welke actoren welke visies op duurzame landbouw hanteren en welke belemmeringen een rol spelen in deze discussie.

3. Onderzoeksdoel

Het doel van deze studie is om inzicht te verkrijgen in verschillende perspectieven op duurzame landbouw, die actoren van de Nederlandse landbouwsector hanteren in het maatschappelijk debat. Op deze manier kan een trend van het debat in kaart gebracht worden. Verder beoogt deze studie om de voornaamste barrières voor een constructief debat in Nederland vast te stellen en een aanzet te geven voor suggesties hoe het debat constructiever gevoerd kan worden.

De onderzoeksvraag is:

Hoe heeft het maatschappelijk debat rondom duurzame landbouw in Nederland onder actoren van de landbouwsector in Nederlandse schriftelijke media afgelopen tien jaar plaatsgevonden en welke lessen kunnen er uit deze resultaten getrokken worden om het debat constructiever te laten verlopen?

Deze vraag zal aan de hand van de volgende deelvragen beantwoord worden:

- 1. Welke dominante perspectieven op duurzame landbouw in Nederland bestaan er in het maatschappelijke debat omtrent duurzame landbouw, zoals gevoerd in kwaliteitskranten, vakbladen en opiniestukken?*
- 2. In welke mate hanteren verschillende actoren uit de landbouwsector (zoals agrariërs en milieuorganisaties), die deel uitmaken van het maatschappelijk debat over duurzame landbouw, welke perspectieven?*
- 3. Welke trend in dominantie van perspectieven op duurzame landbouw is er vast te stellen in het maatschappelijk debat, zoals dat de afgelopen tien jaar gevoerd is in Nederlandse kwaliteitskranten, vakbladen en opiniestukken?*
- 4. In hoeverre ervaren actoren van de landbouwsector de perspectieven, zoals gehanteerd in het maatschappelijk debat in de geanalyseerde media, in de praktijk?*
- 5. Welke barrières zijn er voor actoren van het maatschappelijk debat over duurzame landbouw in Nederland om een constructief debat te voeren?*
- 6. Welke lessen kunnen er uit deze resultaten worden getrokken om het maatschappelijk debat in de toekomst constructiever te laten verlopen?*

De wetenschappelijke relevantie van deze studie is dat het een kennislacune vult door een systematisch overzicht te genereren van verschillende perspectieven op duurzame landbouw, zoals deze in Nederlandse media naar voren komen. Inzicht in de verschillende perspectieven van actoren en in de motieven die hieraan ten grondslag liggen zijn noodzakelijk voor een vruchtbare dialoog (Bakker et al., 2013). Door hiernaast de belangrijkste belemmeringen voor een vruchtbare

dialogo in kaart te brengen, zou dit onderzoek bij kunnen dragen aan een constructiever debat in de toekomst. Uiteindelijk zouden confrontaties in media en op andere platformen zo plaats kunnen maken voor samenwerkingsinitiatieven en creatieve ideeën, als bijdrage aan een transitie naar een duurzaam landbouwsysteem in Nederland.

In de volgende sectie (conceptueel raamwerk) wordt toegelicht vanuit welke theoretische basis dit onderzoek uitgevoerd wordt en wordt de eerste deelvraag beantwoord. Daaropvolgend worden de gehanteerde methoden in dit onderzoek uiteengezet. In de resultatensectie wordt antwoord gegeven op deelvragen twee tot en met vijf, aan de hand van verschillende dataverzamelingen en analyses. Uit deze resultaten vormt zich een antwoord op de hoofdvraag. Tot slot zal er in de discussie gereflecteerd worden op de onderzoeksopzet en wordt deelvraag zes beantwoord: welke lessen kunnen er getrokken worden uit de resultaten van dit onderzoek en hoe zou vervolgonderzoek aan een constructief debat kunnen bijdragen.

4. Conceptueel raamwerk

4.1 Framing

Een manier om te onderzoeken hoe een debat gevoerd wordt, is een framinganalyse. Dit concept vormt de basis voor deze studie. In ruime zin is framing de manier waarop een bepaald onderwerp wordt gekaderd: een selectie van bepaalde aspecten van de werkelijkheid die saillant gemaakt worden (Entman, 1993). Verschillende frames voor een subject zijn vaak competerende interpretaties van dat onderwerp (Arts & Buizer, 2009). Voor dit onderzoek wordt een inhoudsanalyse naar frames uitgevoerd. Dit houdt in dat men analyseert welke frames over een bepaald onderwerp in media voorkomen (Schut, 2011). Dit onderzoek kijkt niet specifiek naar de manier waarop media bewust aandacht geven aan het onderwerp. Media vormen de data waar de frames van actoren uit opgemaakt kunnen worden.

Er wordt in deze media gezocht naar zogenoemde 'frames of meaning' (Arts & Buizer, 2009), door Schut (2011) met vergelijkbare omschrijving 'individuele frames' genoemd. Dit frame is een attitude of een evaluatieve samenvatting van iemands overtuigingen ten aanzien van een onderwerp. Dit frame bestaat uit de waardes, opvattingen en kennis die iemand relevant vindt met betrekking tot een onderwerp, op basis van diens ervaringen (Arts & Buizer, 2009; Schut, 2011). Deze invulling van het begrip frame is passend bij het doel van de studie om perspectieven van actoren op het onderwerp duurzame landbouw in kaart te brengen. Omdat dit onderzoek niet uitgaat van een actieve framing van het debat, is het begrip 'perspectief' in dit onderzoek passender dan 'frame'. Vanaf dit punt wordt de term perspectief gehanteerd.

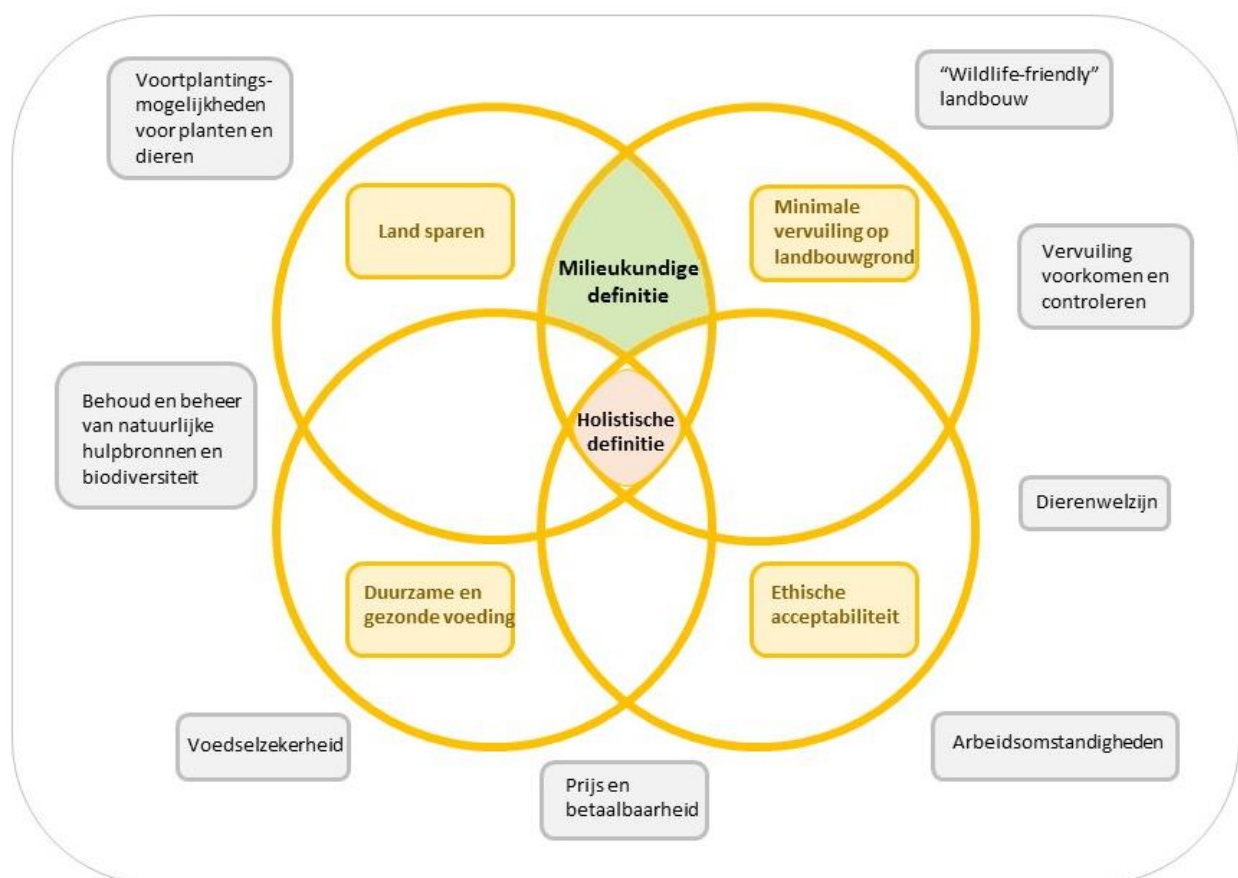
Een mogelijkheid voor het verkrijgen van een goed inzicht in de framing van een issue, is het vooraf vaststellen van perspectieven die bestaan in huidige literatuur over dat onderwerp. Dit

is een deductieve inhoudsanalyse (Schut, 2011). Deze werkwijze heeft als voordeel dat er grotere hoeveelheden data geanalyseerd kunnen worden en dat onderzoek makkelijker te herhalen is (Schut, 2011; Van Gorp & Van der Groot, 2009). Aangezien er wetenschappelijke literatuur bestaat over perspectieven op duurzame landbouw, is het mogelijk om hieruit een aantal perspectieven op te stellen die de basis voor een deductieve framinganalyse vormen.

4.2 Drie perspectieven op duurzame landbouw

Een van de vele bestaande definities van ‘duurzame landbouw’ is: “an agriculture that can evolve indefinitely toward [...] greater efficiency of resource use, and a balance with the environment that is favorable both to humans and to most other species” (Harwood, 1990). Dergelijke definities zijn zeer algemeen en op verschillende wijzen in te vullen. Uit literatuur blijkt dat veel actoren verschillende zienswijzen hebben op het begrip, dat vele aspecten omvat (Garnett & Godfray, 2012; Harwood, 1990; Pretty & Bharucha, 2014; Van Cauwenbergh, 2007; Van Gorp & Van der Groot, 2009). Het perspectief dat iemand heeft op duurzame landbouw, wordt sterk bepaald door de keuze welke van deze duurzaamheidsaspecten zwaarder meewegen. Garnett en Godfray (2012) geven een overzichtelijk model waarin de belangrijkste aspecten van duurzame landbouw samenkomen (zie figuur 1).

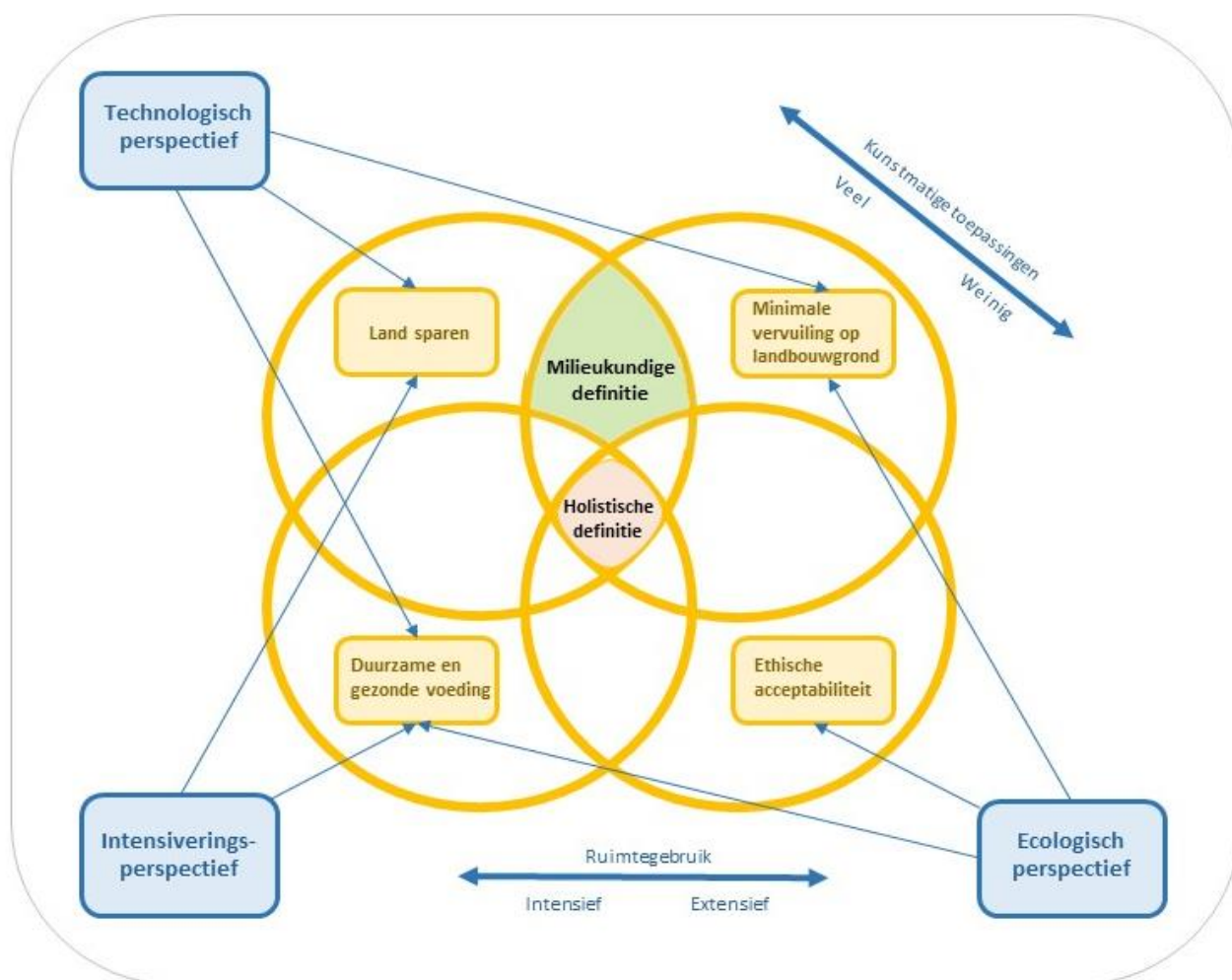

Figuur 1. Aspecten van duurzame landbouw. Aangepast overgenomen uit *Sustainable intensification in agriculture* (p. 45) door Garnett en Godfray, 2012, Oxford Martin School.

Bestaande studies geven een reeks perspectieven op duurzame landbouw, die de duurzaamheidsaspecten uit figuur 1 verschillend waarderen. Veel van deze perspectieven hebben vergelijkbare kernpunten en overlappen gedeeltelijk. Om het ingewikkelde maatschappelijk debat gestructureerd te analyseren, synthetiseert dit onderzoek het scala aan perspectieven en brengt het terug tot de drie meest dominante perspectieven. Deze krijgen de volgende namen: het technologisch perspectief, het ecologisch perspectief en het intensiveringsperspectief.

Deze synthese is uitgevoerd door de verschillende frames en paradigma's zoals omschreven in vier studies (Bakker et al., 2013; Garnett & Godfray, 2012; Keulemans et al., 2015; Van Gorp & Van der Groot, 2009) naast elkaar te leggen en sterk overeenkomende en bij elkaar aansluitende omschrijvingen samen te voegen. Er is gekozen voor deze vier studies, omdat ze expliciet aangeven hoe duurzame landbouw gezien kan worden (welke perspectieven), in termen van achterliggende waarden (bijvoorbeeld: landbouw X is duurzaam, omdat het zo veel mogelijk natuur bespaart en dat is een belangrijk aspect voor duurzaamheid). Andere studies geven invulling aan het begrip duurzame landbouw door dit op te delen in verschillende landbouwsystemen, zoals biologische landbouw, maar geven hierbij niet aan welke waarde eraan toegekend wordt.

In het volgende conceptueel model (figuur 2) is te zien hoe de drie onderscheiden dominante zienswijzen op duurzame landbouw samenhangen met de belangrijkste pijlers van duurzaamheid uit figuur 1. Dit model geeft dus op schematische wijze de belangrijkste uitgangspunten van de drie dominante perspectieven weer. Hierna worden de perspectieven verder toegelicht. Het raamwerk voor de deductieve framinganalyse is dan opgezet.

Figuur 2. Conceptueel model.

4.2.1. Technologisch perspectief

Dit perspectief heeft als uitgangspunt dat technologische en wetenschappelijke vooruitgang tot duurzamere landbouw leiden: technologische innovatie levert een grote, of zelfs de grootste, bijdrage aan een efficiëntere voedselproductie (*duurzame voeding*) met een lagere ecologische impact (*minimale vervuiling op landbouwgrond*) en minder ruimtegebruik (*land sparen*). Om deze reden dient er sterk geïnvesteerd te worden in innovatie (Garnett & Godfray, 2012; Van Gorp & Van der Groot, 2009). Naast technologie staat bovendien schaalvergroting centraal, maar dan geoptimaliseerd naar de verschillende aspecten van duurzaamheid (Bakker et al., 2013). Voorbeelden van landbouwsystemen en technieken die bij dit perspectief aansluiten zijn high-tech landbouw, biotechnologie, (gecontroleerde) laboratoria, genetisch gemodificeerde gewassen en kunstmatige vleesproductie (Bakker et al., 2013; Garnett & Godfray, 2012; Van Gorp & Van der Groot, 2009).

4.2.2. Ecologisch perspectief

Dit perspectief staat voor extensivering en schaalverkleining. Het 'land delen' standpunt uit het veel aangehaalde, overkoepelende 'land sparen of land delen' debat, sluit aan bij dit perspectief. Dit standpunt gaat uit van de extensivering van de landbouw tot een milieu- of natuurvriendelijke vorm van landbouw bereikt is, waardoor de milieu-impact op het landbouwareaal aanzienlijk vermindert en de biodiversiteit er vergroot (*minimale vervuiling op landbouwgrond*) (Keulemans et al., 2015). Het uitgangspunt hierbij is dat landbouw het ecologisch systeem van de omgeving zou moeten ondersteunen. Verder staat dierenwelzijn hoog in het vaandel (*ethische acceptabiliteit*). Daarnaast worden regionaal georiënteerde landbouw en 'ambachtelijke' producten positief gewaardeerd (*duurzame en gezonde voeding*) (Bakker et al., 2013; Van Gorp & Van der Groot 2009). Passend bij dit perspectief kan ook een geromantiseerd beeld van de natuur zijn, waarbij wordt gesteld dat alles van de natuur inherent goed is. Voorbeelden van landbouwsystemen die bij dit perspectief aansluiten zijn milieu- of natuurvriendelijke landbouwsystemen, zoals organische of biologische landbouw, agro-ecologie en permacultuur (Garnett & Godfray, 2012; Keulemans et al., 2015). Chemische stoffen en genetisch gemodificeerde gewassen worden geweerd (Van Gorp & Van der Groot, 2009).

4.2.3. Intensiveringsperspectief

Dit perspectief sluit aan bij de 'land sparen-strategie' uit het eerdergenoemde debat, en staat op dat vlak lijnrecht tegenover het ecologisch perspectief. De onderliggende visie is dat verdere intensivering van landbouw noodzakelijk is om voedselzekerheid als aspect van duurzaamheid te kunnen garanderen (*duurzame voeding*). In de land sparen-strategie worden landbouwgebieden en natuurlijke habitats gescheiden (*land sparen*). Door landbouw te intensiveren blijft er namelijk meer ruimte over voor natuurlijke gebieden, dan bij extensieve landbouw. Deze natuurgebieden hebben een vaak een hoger gewaardeerde biodiversiteit dan milieu- of natuurvriendelijke landbouwsystemen, luidt het argument (Keulemans et al., 2015; Phalan, Onial, Balmford & Green, 2011). Technologische ontwikkelingen zijn nodig om intensivering mogelijk te maken met een kleinere impact op het milieu (Garnett & Godfray, 2012). Het intensiveringsperspectief en technologisch perspectief liggen niet ver uit elkaar. Wat ze onderscheidt is dat in het intensiveringsperspectief de nadruk op technologische ontwikkeling minder sterk is. Voorbeelden van landbouwsystemen die bij dit perspectief aansluiten zijn dergelijke multifunctionele landbouwsystemen (Bakker et al., 2013) en 'duurzaam geïntensiverde landbouw'.

5. Methodologie

5.1 Analyse-eenheid en dataverzameling

De analyse-eenheid van dit onderzoek is het maatschappelijk debat over de verduurzaming van de Nederlandse, primaire, voedsel gerelateerde landbouwsector. Er is voor gekozen om op de overkoepelende landbouwsector te focussen en niet op een bepaalde sector, omdat het maatschappelijk debat in media veelal op globaal niveau gevoerd wordt: het debat gaat over het verduurzamen van 'dé landbouwsector'. De discourse over tuinbouw en de secundaire landbouwsector (de verwerkende industrie) vallen buiten de scope van dit onderzoek. Veel visies in het debat gaan namelijk gepaard met problematiek die met name gerelateerd is aan de primaire sector, zoals landgebruik, bodembeheer en biodiversiteit. Verder wordt alleen de aanbodkant, en niet de vraagkant, van de primaire sector geanalyseerd.

Het debat wordt voor een groot deel gevoerd in schriftelijke Nederlandse media en daarom beperkt deze media-analyse zich tot deze groep data. Er is een selectie gemaakt van media van kwalitatief hoog niveau, die een representatieve set data voor dit onderzoek vormen. Om het aantal resultaten te verhogen, is ervoor gekozen om ook regionale kranten uit agrarische regio's op te nemen. De volgende media werden geanalyseerd:

- Kwaliteitskranten (zoals NRC, Volkskrant, Trouw en het Parool) en regionale kranten uit agrarische regio's (zoals het Brabants Dagblad en De Gelderlander)
- Vakbladen (zoals Boerderij en Boerderij Vandaag)
- Opiniestukken uit kwalitatieve tijdschriften en van kwalitatieve websites (zoals de Correspondent en Elsevier)

Deze artikelen zijn verkregen via LexisNexis en Google. De artikelen dateren uit 2007 tot en met 2016. Dit gaf in LexisNexis een set relevante data van 75 (zeer) korte artikelen, uit voornamelijk vakbladen en kranten. Via Google zijn 11 aanvullende artikelen uit opiniebladen en kranten gevonden. Zie bijlage 1 voor een overzicht van de gebruikte zoektermen per zoekmachine.

5.2 Inhoudsanalyse van media

De verkregen media zijn volgens een deductieve methode geanalyseerd. Op systematische wijze is bekeken welke van de drie opgestelde dominante perspectieven terugkomen in de media en hoe vaak. Door zo consistent mogelijk specifieke kenmerken van de perspectieven terug te zoeken in media, verkleint de kans dat persoonlijke denkkaders van de onderzoeker worden geïdentificeerd met de te analyseren perspectieven. Concreet werden de volgende kernpunten van de perspectieven teruggezocht in de data:

Technologisch perspectief	<ul style="list-style-type: none"> • Technologie en wetenschap staan centraal • Veel gebruik van kunstmatige toepassingen • Grootchaligheid en intensivering
Ecologisch perspectief	<ul style="list-style-type: none"> • Extensivering en schaalverkleining • Nadruk op natuurlijke kringloopssystemen en dierenwelzijn • Land delen: nadruk op natuur vermengen met landbouw • Weinig tot geen kunstmatige toepassingen
Intensiveringsperspectief	<ul style="list-style-type: none"> • Intensivering en schaalvergroting • Voedselzekerheid garanderen • Land sparen: nadruk op milieu- en natuurbescherming • Toepassing van technologische ontwikkelingen

Tabel 1. Operationalisering perspectieven voor uitvoering media-analyse.

Deze kenmerken hoeven niet allemaal terug te komen in een artikel om een perspectief aan te wijzen, zo lang het perspectief duidelijk te herkennen is. Er is een telling gemaakt van de aantallen teruggevonden perspectieven. Ook is geteld door welke actoren de gevonden perspectieven worden gehanteerd. Naast deze telling werd een kwalitatieve inhoudsanalyse uitgevoerd waarin de voornaamste trends en uitkomsten van de media-analyse zijn besproken. De groepen actoren die in dit onderzoek worden onderscheiden zijn:

- Agrariërs
- Landbouworganisaties (zoals LTO en ZLTO)
- Overheidsinstanties (zoals Nederlandse ministeries, commissies en politieke partijen)
- Maatschappelijke natuur- en milieuorganisaties (zoals Natuurmonumenten, het WNF en Milieudefensie)
- Wetenschappers en wetenschappelijke en onderzoeksinstituten, die zich in het maatschappelijk debat mengen (zoals Wageningen Universiteit, LEI en Alterra)

De burger als consument valt buiten deze analyse, omdat deze zich richt op de actoren binnen de primaire landbouwsector zelf. De burger valt niet binnen deze sector.

De resultaten die uit deze media-analyse naar voren komen, beantwoorden deelvragen twee en drie.

5.3 Validatie media-analyse door interviews

Ter validatie van dit onderzoek is vervolgens een kwalitatieve analyse uitgevoerd, door de verkregen resultaten te toetsen aan actoren met behulp van interviews. De reden hiervoor is dat

de resultaten uit de media-analyse in bepaalde mate selectief zullen zijn. Er wordt met de interviews getracht te achterhalen of de perspectieven daadwerkelijk terugkomen in het debat zoals de resultaten doen vermoeden. Om de betrokken actoren voldoende te representeren, is uit elke groep actoren zoals onderscheiden in dit onderzoek ten minste één actor geïnterviewd. Aan de hand van deze resultaten zullen deelvragen vier, vijf en zes beantwoord worden.

Er is voor gekozen om deelvraag vijf – welke barrières voor een constructief debat zijn er – te beantwoorden in de resultatensectie, op basis van de interviews. Het conceptueel raamwerk bevat geen literatuur met betrekking tot dergelijke barrières, omdat de kern van dit onderzoek bestaat uit het in kaart brengen van de gehanteerde perspectieven op duurzame landbouw in het Nederlands debat. De barrières die gevonden zijn op basis van gesprekken met actoren, worden echter wel in het betreffende hoofdstuk ondersteund met wetenschappelijke literatuur. Deelvraag zes – welke lessen kunnen uit de resultaten getrokken worden – wordt beantwoord in de discussie, waar vooruitgeblikt wordt op mogelijkheden voor een constructief debat in de toekomst.

6. Resultaten

6.1. De perspectieven zoals gehanteerd door actoren van het debat

	Agrariërs	Landbouw-organisaties	Natuur- en milieuoorganisaties	Wetenschappers en wetenschappelijke instellingen	Overheidsinstanties en politici	Totaal
T	1	1	0	16 (9) ¹	1	19 (12)
E	10	5	5	17 (14)	3	40 (37)
I	5	5	0	18 (9)	3	31 (22)
I & T	1	0	0	4	0	5
E & T	1	0	0	1	1	3
E & I	0	1	0	1	0	2
I & T & E	1	0	0	1	0	2
Totaal	19	12	5	58 (39)	8	102 (83)

Tabel 2. Resultaten van perspectieven per actor in de geanalyseerde media.

¹ De cijfers tussen haakjes geven het aantal gevonden perspectieven aan wanneer elke individuele actor die meerdere keren voorkomt in de gevonden artikelen, als één actor meegewogen wordt.

Tabel 2 geeft een overzicht van de gevonden perspectieven ten opzichte van de actoren die het perspectief hanteren. Toelichting op deze tabel is te vinden in bijlage 2. Een uitgebreide tabel van de media-analyse is te vinden in bijlage 3.

6.1.1 Verschillen in deelname aan debat per groep actoren

In deze paragraaf worden de opvallendste resultaten omtrent de verdeling van de actoren die deelnemen aan het maatschappelijk debat, zoals gevoerd in de geanalyseerde media, besproken. Ten eerste hebben weinig **natuur- en milieuoorganisaties** zich in het debat gemengd: slechts 5 van de 103 meegewogen actoren behoren tot deze groep. Ook relatief weinig

overheidsinstanties en politici lijken mee te doen aan het maatschappelijk debat. Politici kwamen bijna alleen voor in artikelen als er een specifieke casus of gebied besproken werd. Overheden lijken zich vooral direct uit te spreken in kamerbrieven en georganiseerde politieke debatten en deze data valt niet onder deze analyse. Deze uitkomst is daarmee te verklaren.

Hiertegenover hebben opvallend veel **wetenschappers en wetenschappelijke instellingen** zich in het debat gemengd: 58 van de 103 actoren. Deze resultaten dienen echter genuanceerd te worden. Er zijn namelijk een aantal dominante deelnemers van het debat binnen deze groep actoren, die veelvuldig met hun perspectief aan bod zijn gekomen in de geanalyseerde media. Dit zijn Aalt Dijkhuizen, onder andere voormalig voorzitter van de Raad van Bestuur van de Universiteit van Wageningen (WUR) tussen 2002 en 2014, en Louise Fresco, onder andere voormalig *Director of Research* en *Assistant Director-General* op het landbouwdepartement van de Voedsel- en Landbouworganisatie van de Verenigde Naties (FAO) en huidig voorzitter van de Raad van Bestuur van de WUR. Deze twee personen zijn per hit steeds opnieuw meegeteld. Dijkhuizen is 11 keer gevonden in totaal, Fresco is 9 keer gevonden in totaal (waarvan beide ook een keer een gemengd perspectief). Als deze actoren als één persoon gerekend zouden worden, zou de groep wetenschappers en wetenschappelijke instellingen uit 42 deelnemers aan het debat bestaan, in plaats van 58. Er zijn enkele andere gevallen van actoren die meerdere keren in de analyse zijn meegewogen, maar dit is niet in dergelijke vertekende mate als Dijkhuizen en Fresco.

6.1.2 Verschillen in perspectief per groep actoren

De verdeling van gehanteerde perspectieven onder de groepen landbouworganisaties, wetenschappers en overheden is groot. De perspectieven van **wetenschappers** lopen sterk uiteen: het debat lijkt hier sterk aanwezig te zijn. De grootste groep wetenschappers lijkt echter het ecologisch perspectief te hanteren. Opnieuw worden deze resultaten beïnvloed door de sterke aanwezigheid van Dijkhuizen en Fresco. Van de 11 hits van Dijkhuizen, hanteerde hij in 9 hits perspectief I en in 2 hits I & T. Voor Fresco geldt dat zij in 8 van de 9 hits het T-perspectief gebruikte en 1 keer I & T. Als deze hits als één perspectief zouden wegen, zijn de groepen I en T aanzienlijk kleiner, namelijk respectievelijk 9 en 9 in plaats van 17 en 16. Het verschil dat dan ontstaat met de groep wetenschappers met perspectief E, is groter. Onder deze groep valt weliswaar het Louis Bolk Instituut, die 4 keer naar voren is gekomen met perspectief E. Als deze als één actor meegeteld wordt, is de groep wetenschappers met visie E van omvang 14 in plaats van 17.

Onder **landbouworganisaties** bestaat vooral verdeeldheid tussen perspectief E en I. De actoren hierbij zijn voornamelijk LTO en een aantal andere, biologische landbouworganisaties. Er is een duidelijk verschil in welke visie de organisaties hebben op duurzame landbouw en welke

belangen van agrariërs zij daarmee vertegenwoordigen. De visies van **overheden en politici** zijn redelijk verdeeld. Het is echter lastig om deze resultaten te interpreteren, omdat hun voorkomen in de media meestal gepaard ging met casussen. Eenzelfde politicus of overheid kan een ander perspectief hebben wanneer het een andere casus betreft. Deze perspectieven zoals geanalyseerd zijn dus niet per se de algemene perspectieven van de politici.

De verdeeldheid in visies onder agrariërs en natuur- en milieuorganisaties is veel kleiner. De **milieu- en natuurorganisaties** die naar voren kwamen in de media, hebben een ecologisch perspectief. Onder **agrariërs** lijkt ook het ecologisch perspectief te overheersen.

6.1.3 Resultaten inhoudelijk: voornaamste thema's van discussie binnen het debat

Inhoudelijk gezien zijn er een aantal grote lijnen in het debat te onderscheiden op basis van de media-analyse, die voor spanningen zorgen tussen actoren. Deze resultaten zijn eveneens gebaseerd op de inhoud van de 86 artikelen.

6.1.3.1 Wereldwijde voedselzekerheid (I) vs. Aandacht voor het lokale milieu (E)

De meest voorkomende perspectieven, E en I, liggen ver uit elkaar. Bij een groot deel van de actoren met het intensiveringsperspectief is het uitgangspunt: de Nederlandse landbouw moet zich richten op het garanderen van voedselzekerheid voor de groeiende wereldbevolking. Landbouwsystemen uit het E-perspectief, zoals biologische landbouw, zijn per hectare minder productief (let op: dit wordt soms betwist), dus intensieve landbouw is noodzakelijk. Voedselzekerheid wordt hier dus als belangrijkste aspect van duurzaamheid gezien. De huidige intensieve landbouw milieuvriendelijker maken met behulp van nieuwe technologieën en milieuvriendelijkere landbouwtechnieken, zou de meest duurzame toekomst voor de Nederlandse landbouw zijn. Met name Dijkhuizen en een aantal andere Wageningse onderzoekers, en een deel van de agrariërs hebben deze visie.

De reactie hierop vanuit het ecologisch perspectief is vaak dat alternatieve landbouwsystemen zoals biologische landbouw minder productief zijn, omdat er nog weinig onderzoek is gedaan om de productiviteit hiervan te verhogen. Bovendien zou Nederland zich niet te veel moeten richten op een bijdrage aan de wereldwijde voedselzekerheid, als dit ten koste gaat van de kwaliteit van het lokale, Nederlandse milieu. Ten slotte is het wereldvoedselvraagstuk niet zo dringend als beweerd wordt, is de opvatting, omdat het probleem eerder ligt in de distributie van voedsel, voedselverspilling en de grootschalige consumptie van vlees. Greenpeace, het WNF, het Louis Bolk Instituut en een deel van de wetenschappers en agrariërs zijn voorbeelden van actoren met dit perspectief.

6.1.3.2 Land sparen (I) vs. Land delen (E)

Een ander uitgangspunt van het intensiveringsperspectief is dat er veel waardevolle natuurgebieden bespaard kunnen worden door landbouw zo intensief mogelijk te houden en daarmee minder landbouwareaal in gebruik te nemen. Natuurbescherming is hier het focuspunt van duurzaamheid. Onder andere wetenschapsjournalist Hidde Boersma en Frits van Evert, onderzoeker aan de WUR, schuiven dit argument sterk naar voren in media.

In reactie hierop, geven actoren met een E-visie soms aan dat de milieugevolgen zoals bodemdegradatie, die in intensieve landbouw veel groter zijn dan in ecologische landbouwsystemen, echter niet altijd op lokaal landbouwgebied blijven, maar verder reiken. Omringende natuurgebieden die in theorie bespaard zouden blijven door landbouw te intensiveren, hebben vaak uiteindelijk toch last van milieudegradatie door intensieve landbouw. Natuurgebieden zijn in het dichtbevolkte Nederland bovendien vaak sterk omringd door landbouwgebieden. Als deze landbouwgebieden zo intensief beheerd worden dat planten- en dierensoorten hier niet gedijen, zullen deze soorten zich niet makkelijk verspreiden over andere natuurgebieden in het land: de Nederlandse natuur versnipperd. Agrarisch natuurbeheer is daarom een duurzamer alternatief voor de Nederlandse landbouw, aldus het vertegenwoordigers van E.

6.1.3.3 Vertrouwen in kunstmatige toepassingen (T) vs. Verlangen naar romantische voedselproductie (E)

Het garanderen van voedselzekerheid wordt ook in het technologisch perspectief vaak als focuspunt genomen. Door verschillende technologieën te ontwikkelen en gebruiken, waaronder bijvoorbeeld de omstreden techniek om gewassen genetisch te modificeren, wordt getracht de productie van landbouw te verhogen. Bovendien zijn er voor versterkte gewassen minder pesticiden nodig. Andere, minder omstreden technieken zijn bijvoorbeeld de toepassing van GPS-systemen voor precisielandbouw. Fresco is een sterk voorbeeld van een voorstander van de ontwikkeling van technologie en heeft een groot vertrouwen in de bijdrage van wetenschap aan duurzame landbouw.

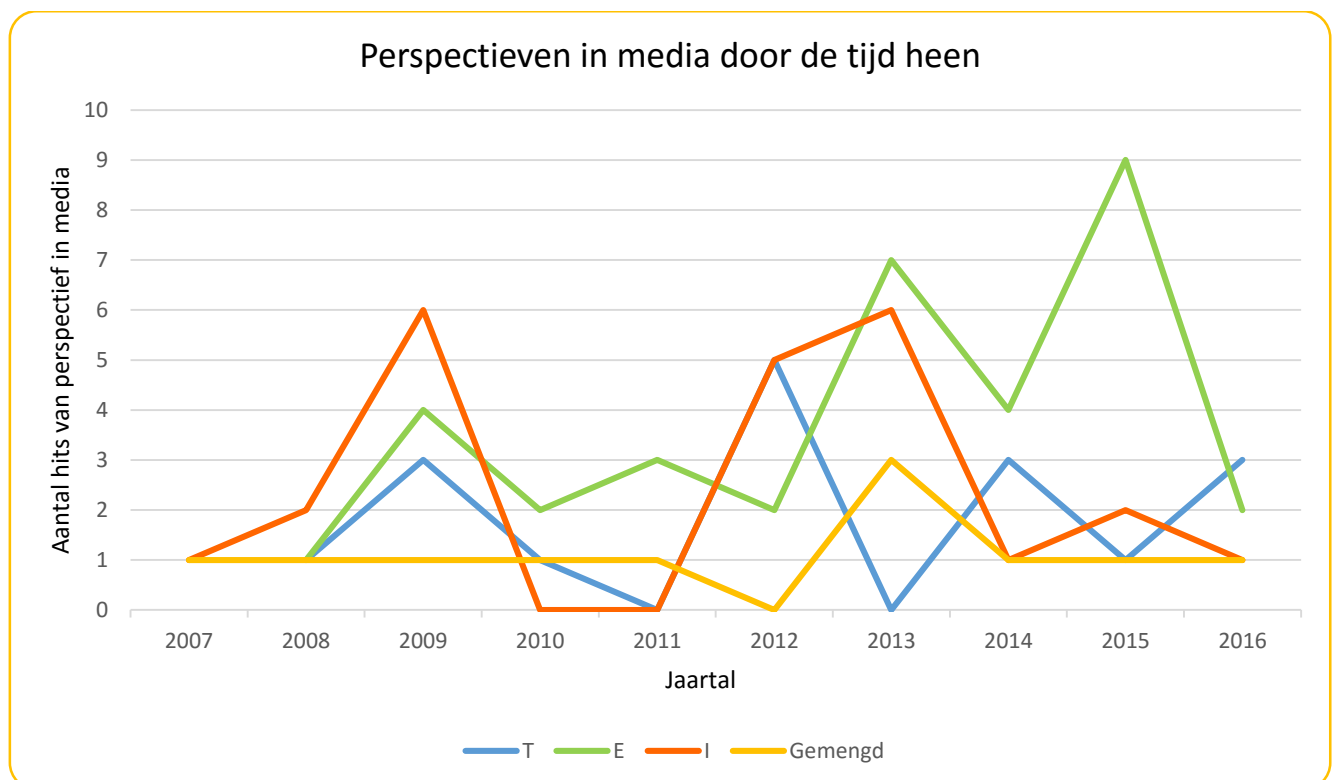
Hier wordt met name door actoren met een ecologische visie op landbouw sterk op gereageerd. Aan deze respons zit vaak een sterk gevoelsmatige lading. Er lijkt een kloof te ontstaan tussen enerzijds de wens om voedselproductie met behulp van wetenschappelijke kennis en technologie verder te ontwikkelen, en anderzijds een groeiend verlangen naar voedsel dat op 'authentieke wijze' is geproduceerd. Een belangrijke bevinding hierbij is dat het ecologisch perspectief zoals onderscheiden in dit onderzoek, in twee perspectieven opgedeeld zou kunnen worden: de 'rationeel ecologische' en de 'idyllisch ecologische' visie. Het is vooral het laatste perspectief dat scherp tegenover T staat en waar het gevoelsmatige verlangen naar lokaliteit en

'terug naar de natuur' een rol speelt. Een deel van de E-visies ziet veel voordelen van technologie in en is van mening dat technologie en ecologische landbouw elkaar niet uitsluiten, maar elkaar zelfs kunnen aanvullen.

6.1.3.4 Gemengde perspectieven

Een laatste uitgangspunt dat in het debat naar voren komt, is het zogenaamde gemengde perspectief (hieronder vallen alle combinaties van de drie visies: I & T, E & T, E & I en E & T & I). Actoren die deze visies hanteren, benadrukken sterk dat er niet één weg naar duurzame landbouw is. Verschillende landbouwsystemen, technieken en ideeën dienen juist gecombineerd te worden: kruisbestuiving is de weg tot duurzaamheid. Actoren die in dit onderzoek ofwel tot T, E of I gerekend zijn, kunnen zich hierbij aansluiten. Wat deze groep actoren met een gemengd perspectief onderscheidt van de actoren met één perspectief, is dat ze slechts benadrukten dat een integrale aanpak noodzakelijk is en hiernaast geen expliciete mening uitdrukten die aansloot bij een van de drie andere perspectieven.

6.2. De trend van het debat gedurende de afgelopen tien jaar

Grafiek 1. Perspectieven in media door de tijd heen.

Grafiek 1 geef weer hoe veel hits per perspectief er gevonden zijn in de media per jaartal, tussen 2007 en 2016. Een opvallende stijging van gevonden hits is te zien in 2009. Het debat lijkt in dit jaar licht aangewakkerd te worden in de maatschappij: media zijn gewilliger om over het onderwerp duurzame landbouw te schrijven. In 2012 vindt een tweede opvallende stijging van hits in de media plaats. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat Dijkhuizen in 2012 grootse uitspraken over de toekomst van de Nederlandse landbouw deed. Hij sprak hierbij een sterke visie (I) uit die veel oproer heeft veroorzaakt. Veel van de gevonden hits zijn dan ook van of over Dijkhuizen en van vele andere Wageningse wetenschappers die zich bij hem aansluiten of hem juist nuanceren. Ook Fresco komt vanaf 2012 veel voor in de media.

Tot slot is het opmerkelijk dat het ecologisch perspectief over het geheel gezien sterk is gestegen na 2012, met een dip in 2014. In 2016 zijn er nog weinig hits van dit perspectief, maar dit hangt samen met het feit dat de periode van dit onderzoek tot mei 2016 loopt. De algehele trend voor het perspectief, is dat deze de laatste jaren sterker vertegenwoordigd lijkt te worden in media. Dit zou een reactie kunnen zijn op de periode in 2012, waarin het debat sterk overheerst leek te worden door I en T.

Er dient genoteerd te worden dat deze grafiek slechts een schets is van hoe het debat in de media daadwerkelijk is verlopen in de afgelopen tien jaar. Er zijn relatief weinig artikelen geanalyseerd in dit onderzoek, dus de uitkomsten per jaartal zijn ook relatief laag. Dit kan dus een vertekend beeld geven. Er kan echter wel gekeken worden naar opvallende pieken, zoals zojuist besproken. Deze kunnen in verband gebracht worden met kenmerkende gebeurtenissen of trends, aan de hand van interviews en aanvullende literatuur.

6.3. Bespreking resultaten media-analyse met geïnterviewde actoren van het debat

---

In deze deelvraag wordt in kaart gebracht hoe het debat ervaren wordt door actoren. Hiervoor wordt de informatie uit de interviews in verband gebracht met voorgaande resultaten.

6.3.1 Perspectieven en actoren

6.3.1.1 (In hoeverre) komen de drie perspectieven terug in het debat?

De meeste geïnterviewden zien de drie perspectieven zoals onderscheiden in dit onderzoek niet in hetzelfde onderscheid terug in het debat. Velen herkennen vooral een tweedeling tussen het intensiveringsperspectief en het ecologisch perspectief. Het intensiveringsperspectief wordt gezien als een geoptimaliseerde variant van de huidige landbouw, terwijl het ecologisch perspectief om een fundamentele systeemverandering gaat. Runhaar (bijlage 5) herkent in deze tweedeling vooral het 'land delen, land sparen debat'. Van Bekkem (bijlage 8) kent de tweedeling tussen de visies als 'sustainable intensification' enerzijds en 'agro-ecologie' anderzijds.

Het technologisch perspectief en het intensiveringsperspectief worden als ongeveer hetzelfde perspectief gezien door de meeste geïnterviewden. Wel erkennen ze dat technologie niet alleen een manier is om duurzame intensivering van landbouw (I) te bereiken, maar ook een grote bijdrage kan leveren aan een transitie naar ecologische vormen van landbouw (E). Alleen Van der Maat (bijlage 6) herkent het technologisch perspectief wel als een visie onder collega-boeren in de landbouwsector: boeren die met behulp van verschillende technieken, zoals 'foodrobots', vinden dat zij hun bedrijf op de beste manier verduurzamen.

De algemene ervaring is dat de tweedeling van het intensiveringsperspectief tegenover het ecologisch perspectief een goed beeld van het debat schetst. Hiertussen bestaan nog verschillende nuances, deeldebatten en alternatieve vormen van landbouw.

6.3.1.2 Welke actoren worden er onderscheiden in het debat en welke lijken een dominante rol te hebben?

De vijf groepen actoren die in dit onderzoek worden onderscheiden, agrariërs, natuur- en milieuorganisaties, landbouworganisaties, wetenschappers en overheden, worden ook door de geïnterviewden herkend als deelnemers aan het debat. De meningen lopen uiteen over welke partijen dominant zijn in het debat.

Van Bekkem (bijlage 8) benadrukt de rol van wetenschap in het debat en met name de invloed van de WUR. Volgens Van Bekkem heeft de WUR 'een grote vinger in de pap' in de discussie. Dit sluit aan bij de resultaten van de media-analyse, waarin de WUR als prominente actor naar voren kwam. Hiernaast noemen alle geïnterviewden Dijkhuizen, dan wel Fresco in hun interview. Van Brouwershaven (bijlage 7) is genuanceerd over de rol van de wetenschap: "De wetenschap is zeker van belang, maar ook niet allesbepalend. Je kan nog zo veel kennis hebben, je moet wel zorgen voor goede kennisverspreiding."

Verder wordt door geïnterviewden een aanvullende actor genoemd: de industrie, ook wel aandeelhouders genoemd (bijlage 8; bijlage 9). Hier worden onder andere de bestrijdingsmiddelenindustrie, veevoerproducenten en zadenveredelaars onder verstaan, waaronder giganten als Monsanto en Bayer. Beide kennen een invloedrijke rol toe aan deze groep actoren. Van Brouwershaven (bijlage 7) benadrukt sterk dat er niet één duidelijke partij een prominente rol heeft: het is een multi-stakeholder netwerk.

6.3.1.3 Zijn er kenmerkende of uiteenlopende visies binnen groepen actoren en is er een visie dominant?

Geïnterviewden geven aan dat er niet een visie duidelijk dominanter is in het debat. Binnen sommige groepen actoren is er meer overeenstemming in visie dan binnen andere groepen, maar

het debat als geheel genomen blijft zeer gemengd. Deze resultaten sluiten aan bij de media-analyse.

Van Brouwershaven (bijlage 7) benadrukt dat de visies binnen groepen actoren sterk uiteenlopend zijn. Verschillende landbouworganisaties, bijvoorbeeld, hebben diverse visies (bijlage 5; bijlage 7). Tussen wetenschappers bestaat ook sterke verdeeldheid. Natuur- en milieuorganisaties lijken hiertegen redelijk op één lijn te zitten met een ecologisch perspectief. Verschillende organisaties hanteren echter verschillende invalshoeken om dit te bereiken (bijlage 8; bijlage 9). Runhaar (bijlage 5) geeft verder aan dat er tussen boeren veel verschil in perspectief is. Hij omschrijft de 'plankgas boeren' die willen intensiveren en de boeren met een ecologisch perspectief, die willen verbreden. Van der Maat (bijlage 6) geeft aan dat het intensiveringsperspectief het meeste draagvlak lijkt te hebben, maar dat de groep ecologisch ingestelde boeren steeds groter wordt: de pioniers onder de boeren.

6.3.2 Belangrijkste thema's in het debat

6.3.2.1 Voedselzekerheid vs. Aandacht voor het lokale milieu

Uit de media-analyse bleek dat het garanderen van voedselzekerheid een uitgangspunt van het intensiveringsperspectief is. De geïnterviewden herkennen allen dat dit een achterliggend argument is. Tegelijkertijd zien zij ook – de een poneert dit sterker dan de ander – dat dit argument soms bewust gebruikt lijkt te worden om de huidige gangbare landbouw in stand te houden. Van Brouwershaven (bijlage 7) vergelijkt dit met klimaatdiscussies, waarbij de noodzaak om te verduurzamen sterk ontkend werd door olie- en gasmaatschappijen om hun positie niet te laten verzwakken. Van Bekkem (bijlage 8) meent dat het voedselzekerheidsargument sterk wordt gebruikt door eerdergenoemde industrie om het intensiveringsperspectief te framen, met als doel dat politici het gebruik van hun technologieën toestaan. Een gedeelde visie onder de geïnterviewden is verder dat de kracht van intensieve landbouw echter niet vergeten moet worden.

6.3.2.2 Land sparen vs. Land delen

Inhoudelijk gezien is het 'land delen, land sparen' debat voor alle geïnterviewden een herkenbare discussie in het algehele debat. De inhoud van het debat hangt sterk samen met de tweedeling tussen de het ecologisch perspectief en het intensiveringsperspectief. Verder is geografie sterk bepalend voor de levendigheid van deze discussie. Onder boeren aan de rand van Utrecht bijvoorbeeld, zoals Van der Maat, speelt dit debat niet, maar onder boeren in het westen bijvoorbeeld wel (bijlage 6).

6.3.2.3 Vertrouwen in kunstmatige toepassingen vs. Verlangen naar romantische voedselproductie

Deels is de discussie over de toepassing van bepaalde controversiële technologieën gebaseerd op emotie en niet altijd op objectieve feiten, bevestigen Van Brouwershaven (bijlage 7), Van der Maat (bijlage 6), Van Bekkem (bijlage 8) en Leseman (bijlage 9). Emotioneel beladen uitspraken kunnen partijen verder uit elkaar drijven en maken het voor boeren en partijen als LTO lastig om met alle maatschappelijke wensen rekening te houden (bijlage 8; bijlage 6). Van Brouwershaven (bijlage 7) benadrukt dat beide uitgangspunten in deze tweedeling belangrijk zijn. De emotionele lading die soms aan argumenten gegeven wordt, moet niet als 'geitenwollensokkenargumentatie' gezien worden. De waarden die hierachter liggen dienen erkend te worden (bijlage 7). Voor een gedeelte is dergelijke emotie in het debat een kwestie van framing, aldus Van Bekkem (bijlage 8). Hij omschrijft hoe deelnemers aan het debat hun rollen bevestigen en andere partijen framen. Zo wordt Greenpeace door opposenten vaak omschreven als een groep radicale milieuactivisten. Greenpeace wordt zo geframed als ongenueanceerd en irrationeel, en als een partij met emotionele argumenten tegen technologie als gentech.

Overige onderwerpen die veel discussie opleveren zijn de veehouderij en vleesindustrie die tot heftige debatten leiden, en gewasbescherming en mestproblematiek (bijlage 7). Verder is er veel strijd tussen ecologen en natuurorganisaties en boeren. De discussie is hier of landbouw of natuur op de eerste plaats gezet dient te worden (bijlage 5).

6.3.3 Trends in debat gedurende de afgelopen 10 jaar

Alle geïnterviewden geven aan dat de aandacht voor het thema voedsel en voedselproductie gegroeid is en dat de beweging naar duurzame landbouw in de afgelopen tien jaar op gang is gekomen. Er is duidelijk een groeiend bewustzijn waar te nemen dat het huidige landbouwsysteem niet houdbaar is voor de lange termijn. Vanuit dit oogpunt wordt het debat nu minder heftig gevoerd dan tien jaar geleden, aldus Van Brouwershaven (bijlage 7). Hij maakt hier opnieuw de vergelijking met de klimaatdiscussie: de gevestigde orde houdt zo lang mogelijk vast aan het bestaande systeem waar ze in geïnvesteerd hebben. Het duurt een tijd voordat er ingezien wordt dat er veranderd moet worden en dat punt is in de landbouwsector bereikt.

Van Bekkem (bijlage 8) benadrukt juist dat de industrie ook nu sterke lobby voert in het maatschappelijk debat en dat de gevestigde orde nog niet bedaard is. Bovendien bestaan er een aantal sterk overheersende dogma's in het debat, zoals het idee dat technologie noodzakelijk is om te verduurzamen, en deze worden sterk geframed, aldus Van Bekkem (bijlage 8). Ook Leseman (bijlage 9) geeft aan dat het debat juist sterker gepolariseerd raakt door dergelijke dogma's.

Tegelijkertijd lijken gesprekken tussen partijen minder verhit gevoerd te worden. Er vinden bijvoorbeeld open gesprekken en samenwerking plaats tussen boeren en

natuurorganisaties, die voorheen lijnrecht tegenover elkaar stonden (bijlage 5; bijlage 7). Er is hiernaast meer aandacht voor duurzame landbouw in de wetenschap en er vindt meer kruisbestuiving plaats tussen de gangbare landbouwsector en bijvoorbeeld biologische landbouw (bijlage 8). Tot slot is het belangrijk om te benadrukken dat er een golfbeweging is van welke deelonderwerpen van het debat veel aandacht krijgen en discussie oproepen. Op dit moment is het onderwerp weidevogels actueel, bijvoorbeeld. Dergelijke golfbewegingen kunnen ook een verklaring bieden voor pieken in het debat in de media, zoals in grafiek 1 te zien zijn (bijlage 5; bijlage 7).

6.4 Barrières voor een constructief debat

In deze paragraaf worden de voornaamste barrières voor een vruchtbaar debat besproken, zoals die uit interviews naar voren kwamen. Deze resultaten worden ingebed in wetenschappelijke literatuur over constructieve discussievoering (Cuppen, 2009).

6.4.1 Belanghebbers

Een barrière voor een constructief debat is ‘bias of source’. Dit houdt in dat informatie in een debat afkomstig van een bepaalde bron (niet) erkend wordt op basis van de karakteristieken van de gever van informatie, in plaats van op basis van de waarde van de informatie zelf (Cuppen, 2009). Er lijkt onder sommige deelnemers van het debat de zorg te bestaan dat de WUR, als grote wetenschappelijke partij in het debat, zich mengt in politiek en in private sectoren (bijlage 8). Visies op het intensiveren van de landbouw, zoals bijvoorbeeld door Dijkhuizen gehanteerd, worden hierdoor door sommigen als controversieel ervaren (bijlage 8). Dit resulteert onder sommige deelnemers van het debat tot een verminderd vertrouwen in wetenschap, doordat deze een politieke agenda zou hebben. Wetenschappelijke informatie wordt dus lager gewaardeerd door karakteristieken van de bron.

Een ander voorbeeld hiervan is eerdergenoemde belanghebbende industrie, zoals Monsanto, die bepaalde informatie bewust soms inzetten om het debat een richting op te sturen (bijlage 8). Deze informatie wordt door een deel van de ontvangers ook beoordeeld op de zender: “de argumenten van Monsanto zijn vast niet correct, want zij hebben er belang bij”. Dit kan leiden tot stereotypering en vooroordelen in informatieverwerking (Cuppen, 2009).

6.4.2 Financiële positie van boeren

Een andere barrière voor een constructief debat is de positie van bepaalde actoren, die het gebruik van perspectief kan bepalen. Dit geldt sterk voor boeren. Een groot deel van de Nederlandse boeren zit in een financieel benaderde positie en heeft hierdoor weinig ruimte om een andere

visie op landbouw te creëren of anders te handelen – hun prioriteit ligt bij het financieel gezond houden van hun bedrijf (bijlage 5; bijlage 6; bijlage 8; bijlage 9). Tegelijkertijd is er soms sprake van kortzichtigheid en angst onder boeren, met name uit de gangbare landbouw. Deze voelen niet altijd de behoefte om te veranderen, want 'het gaat prima zoals het gaat'. Als innovatievere boeren op bijvoorbeeld een nieuwe methode overstappen, zaait dat angst bij de gangbare groep boeren dat zij hierdoor wellicht in de toekomst ook verplicht gesteld worden op die methode over te gaan (bijlage 6).

Dit sluit aan bij de 'bias of shared information' als belemmering voor een constructief debat: een deelnemer aan een debat heeft de neiging om te focussen op informatie die de grootste groep gemeenschappelijk bezit – in dit geval de opvattingen van gangbare boeren (I). Perspectieven van minderheden, zoals biologische boeren (E), worden eerder genegeerd (Cuppen, 2009).

6.4.3 Diepgewortelde overtuigingen en emotie

Ook de gevoelsmatige kant van het debat kan een barrière voor een vruchtbare discussie vormen. Er lijkt een trend te ontstaan in Nederland waarin mensen zich afzetten tegen gevolgen van globalisering, die zich sterk uit in discussies over voedsel en voedselproductie. De gemiddelde Nederlander voelt zich niet meer verbonden met de herkomst en productie van voedsel. Sommige technologische ontwikkelingen staan te ver af van de belevingswereld van de maatschappij, waardoor hier weerstand tegen ontstaat. Een hang naar lokale en 'natuurlijke' voedselvoorziening ontstaat als tegenstrooming (Lelieveldt, 2016; bijlage 9). Van Brouwershaven (bijlage 7) benadrukt dat ingewortelde overtuigingen en sterke weerstand tegen bepaalde ontwikkelingen een goed debat zeer kunnen beperken.

Deze ontwikkeling hangt samen met de 'bias of attitude'. Dit betekent dat deelnemers van een debat meer openstaan voor informatie die in lijn staat met hun perspectief, dan informatie die hiermee in conflict is (Cuppen, 2009). In dit geval staan niet alle burgers open voor technologieën die tegen hun idee van duurzame voedselproductie in zouden kunnen gaan.

6.4.4 Geen overkoepelend debat door gebruik verschillende schaalniveaus

Een andere barrière is dat deelnemers aan het debat niet altijd over eenzelfde overkoepelend thema spreken en dat het lastig is om 'hét maatschappelijk debat' te omvatten (bijlage 5). Er vinden verschillende deeldebatten plaats waarbij actoren soms wellicht langs elkaar heen praten. Een verklaring hiervoor kan zijn, dat mensen naar andere schaalniveaus kijken. Enerzijds wordt er op een globaal en bijna abstract niveau over duurzame landbouw gesproken en anderzijds juist op een concreet en lokaal niveau.

Dit is een bekende barrière voor goede dialoog en wordt ook wel de ‘bias of phrasing’ genoemd. In een debat met verschillende stakeholders met verschillende achtergronden, worden verschillende kaders en termen toegepast om een probleem te bezien (Cuppen, 2009).

Een voorbeeld hiervan is in de ‘land delen, land sparen’ discussie. Sommige actoren, zoals Fresco, bezien verduurzaming van landbouw op mondiaal niveau en hanteren het argument van wereldwijde voedselzekerheid. Veel ecologen zetten zich hiertegen af, omdat zij op een lokaal niveau naar landbouw en milieu in Nederland kijken (bijlage 5).

7. Conclusies

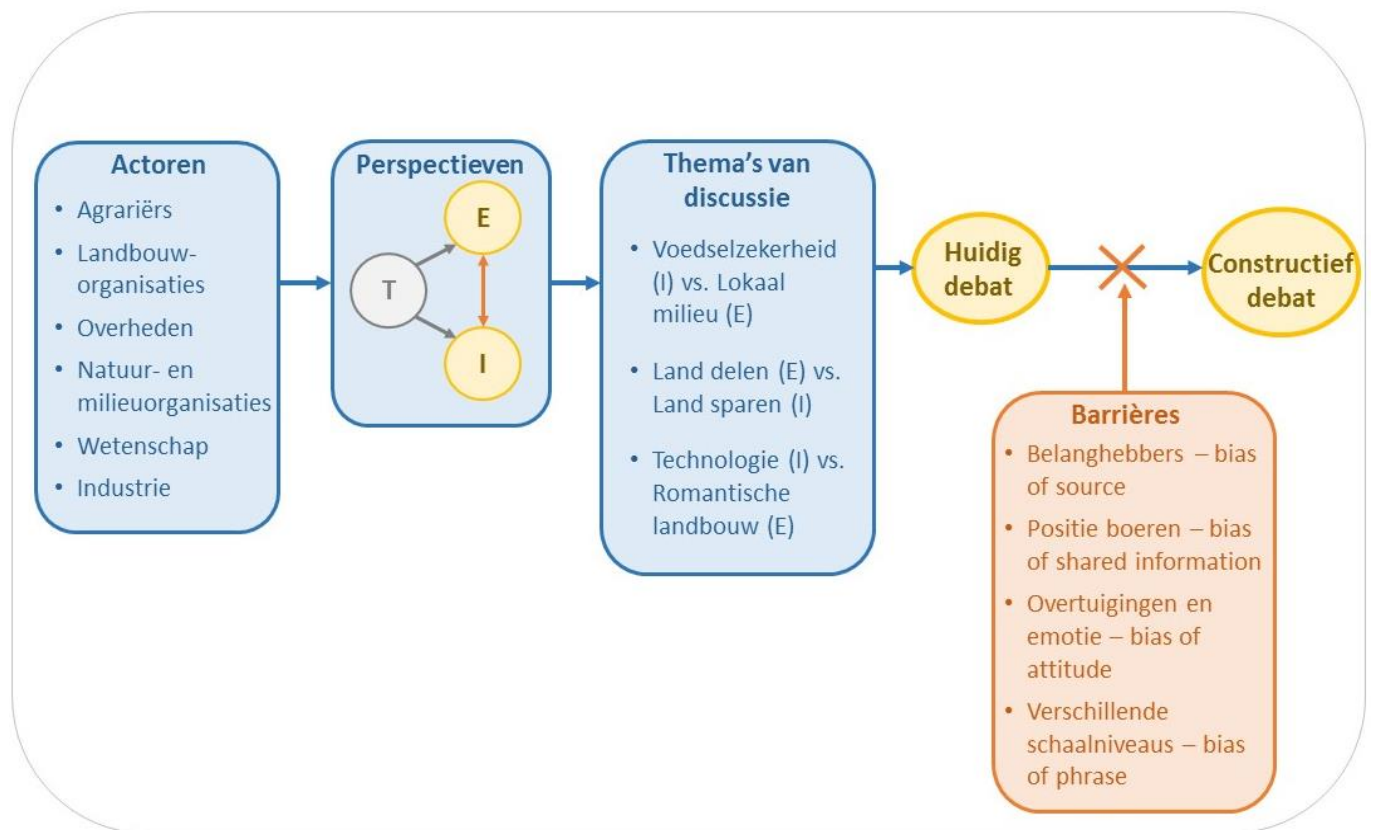

Dit onderzoek bevestigt dat de drie perspectieven op duurzame landbouw, zoals in het conceptueel raamwerk gevormd zijn, voorkomen in het maatschappelijk debat zoals gevoerd op nationaal niveau in Nederland. Het ecologisch en intensiveringsperspectief zijn de twee voornaamste visies. Uit interviews blijkt dat de technologische visie echter niet sterk als een aparte visie voorkomt in het debat zoals gevoerd in de praktijk. De visie wordt als gelijk aan het intensiveringsperspectief gezien. Verder wordt technologie als middel gezien om een optimalisering van het huidige landbouwsysteem (I) dan wel fundamentele systeemverandering (E) na te streven. Uit de media-analyse blijkt ook dat het ecologisch perspectief zelfs in twee deelvisies gedeeld kan worden. Concluderend bestaat het debat voornamelijk uit een tweedeling tussen perspectieven I en E.

Deze studie heeft ook aangetoond dat er niet duidelijk leidende partijen in het debat zijn aan te wijzen. Het debat omvat een multi-stakeholder netwerk, bestaande uit wetenschappers, agrariërs, landbouworganisaties, natuur- en milieuorganisaties en overheden. Hiernaast lijkt de aan landbouw gerelateerde industrie een rol te hebben in het debat.

De drie voornaamste thema's van discussie die zowel uit de media-analyse als de interviews naar voren komen, worden ook veel besproken in bestaande wetenschappelijke studies die niet specifiek over het debat in Nederland gaan. Voedselzekerheid garanderen en de kanttekenen die te plaatsen zijn bij het gebruik van dit argument, worden uitgebreid behandeld door bijvoorbeeld Lang en Barling (2012). De ‘land delen, land sparen’ discussie is ook een zeer bekend thema (Fischer et al., 2011; Phalan et al., 2011; Grau, Kuemmerle & Macchi, 2013). Pretty & Bharucha (2014) bespreken de angst dat de term ‘duurzame intensivering’ (I) misbruikt wordt om controversiële technologieën, zoals GMO, toe te passen, en de spanning tussen de waarden die aan grootschalige landbouw en kleinschaligheid worden gegeven. De discussiepunten in het Nederlandse debat sluiten dus sterk aan bij discussies op mondiaal niveau.

De barrières voor een constructief debat die de spanning rondom deze thema's vergroten – belanghebbers als actoren, de financiële positie van boeren, diepgewortelde overtuigingen en emotie en deeldebatten op verschillende schaalniveaus – worden ook ondersteund door bestaande wetenschappelijke kennis (Cuppen, 2009) over belemmeringen in een debat.

Figuur 3. Schematische weergave van de conclusies van dit onderzoek.

Figuur 3 bevat een overzicht van de conclusies van dit onderzoek. Over afgelopen tien jaar gezien, is de mate waarin het maatschappelijk debat gevoerd wordt versterkt. Voedselproductie komt meer onder de aandacht en staat hoger op de politieke en wetenschappelijke agenda. Dit biedt perspectief voor een constructief debat, waar ontwikkelingen voor een transitie richting een duurzamere landbouwsector in Nederland uit kunnen ontstaan.

8. Discussie

8.1 Reflectie uitvoering onderzoek

De resultaten van deze studie schetsen een beeld van de manier waarop het debat in Nederland gevoerd wordt. Deze studie is van echter van relatief kleine omvang. De resultaten dienen daarom met enige voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden. Vervolgonderzoek van grotere omvang zou de resultaten van deze studie kunnen ondersteunen. Verder zou de afbakening van de actoren die

in dit onderzoek meegerekend worden van invloed kunnen zijn op de weergave van het debat. Voor dit onderzoek is namelijk de keuze gemaakt om alleen naar de primaire sector te kijken, en niet naar verwerkende industrieën. Uit interviews (bijlage 9; bijlage 8) blijkt echter dat deze industrieën en ook de burger een belangrijke rol in het debat spelen. Dit inzicht is een aanvullend resultaat van deze studie.

Uiteindelijk zijn er minder bruikbare artikelen gevonden dan verwacht. Er zijn veel artikelen over duurzame landbouw beschikbaar, maar niet overal kwam duidelijk een actor naar voren die een visie op duurzame landbouw uitsprak. Het valt op dat er niet altijd specifiek over duurzame landbouw gesproken wordt. Er wordt via media veelal geen inhoud gegeven aan 'het verduurzamen van landbouw', waardoor de term zoals in media gebruikt wordt vaak een lege term blijft. Dit is een belangrijk resultaat van het onderzoek en geeft tegelijkertijd een zwakte van een media-analyse aan.

Ook is het belangrijk om te noteren dat deze media – kranten en vakbladen - geen neutrale bronnen zijn. Een debat zoals dat gevoerd wordt in media kan ongenueanceerd zijn, omdat er in die arena vaak weinig ruimte voor nuance is (bijlage 8). De resultaten van de media-analyse kunnen daardoor minder genuanceerd zijn dan uitkomsten van debatten die andere omgevingen dan media gevoerd worden.

Een sterkte van de algehele onderzoeksopzet is dan ook, dat er ter validatie van deze media-analyse interviews met actoren zijn gehouden. Dit heeft bijvoorbeeld het belangrijke, verfijnende resultaat over het technologisch perspectief opgeleverd dat het debat eerder uit een tweedeling tussen I en E bestaat. De interviews hebben ook veel bruikbare resultaten over barrières in het debat gegeven, die uit media niet naar voren kwamen.

Dit onderzoek voegt aan bestaande literatuur een genuanceerd beeld van het maatschappelijk debat over duurzame landbouw in Nederland gedurende de afgelopen tien jaar toe, en schetst de voornaamste barrières die een constructief debat tot nu toe hebben beperkt. In de laatste paragraaf wordt een aanzet gegeven tot suggesties voor hoe het debat in de toekomst vruchtbaarder kan verlopen, op basis van inzichten die uit interviews verkregen zijn, aangevuld met wetenschappelijke literatuur. Vervolgonderzoek naar mogelijkheden tot verbetering zou hieraan bij kunnen dragen.

8.2 Mogelijkheden voor een constructiever maatschappelijk debat

Het huidige debat inclusief de vastgestelde barrières, kan worden omschreven als een 'confrontation of perspectives'. Dit is een op waarden gebaseerde discussie, waar geen vruchtbaar debat uit voortkomt (Cuppen, 2009). Om dit laatste wel te bereiken, zou het debat op basis van kennisclaims moeten plaatsvinden (Cuppen, 2009): er dient opnieuw onderscheid gemaakt te

worden tussen empirische en normatieve discussies (Bakker et al., 2013). De meeste suggesties die uit interviews naar voren kwamen sluiten hierbij aan, doordat ze zich richten op het vergroten van (de mogelijkheid tot het nemen en gebruiken van) kennis onder partijen.

De meeste mogelijkheden voor verbetering worden gezocht in een betere positie van boeren. Dit kan bereikt worden door het **vergroten van kennis en bewustzijn over voedselproductie onder burgers**, door middel van objectieve en transparantere informatie over voedsel (bijlage 5; bijlage 9). Dit bewustzijn zou zich kunnen vertalen in ander consumentengedrag, waardoor boeren in mindere mate hoeven te produceren voor de laagste prijs en een financieel sterkere positie hebben (bijlage 5).

Hiernaast geven Leseman (bijlage 9) en Borgstein et al. (2007) aan dat het overheidsbeleid rondom landbouw fundamenteel anders gestructureerd moet worden. Er wordt veel over boeren gesproken, maar de invulling aan duurzame landbouw wordt vaak niet in samenwerking met boeren gegeven (bijlage 5). De overheid zou de juiste randvoorwaarden voor duurzame landbouw moeten scheppen, met name in financieel opzicht: een **faciliterend landbouwbeleid**. Door middel van doelvoorschriften kunnen agrariërs gestimuleerd worden om hun ondernemerschap in te zetten om duurzaamheidsdoelen te halen en om hier op hun eigen manier invulling aan te geven (bijlage 9; Borgstein et al., 2007).

Voorlichting aan boeren over verschillende technieken en methoden binnen landbouwsectoren zou hier een aanvulling op kunnen zijn. Van Bekkem (bijlage 8) en Van der Maat (bijlage 6) geven aan dat voorlichtingen relatief eenzijdig gegeven worden. Ze worden bijvoorbeeld gegeven door partijen met duidelijke belangen, zoals een fabrikant van gewasbestrijdingsmiddelen die voorlichting over omgang met ongedierte geeft (bijlage 8). Deze informatieverstrekking aan boeren zou door een breder scala aan partijen gegeven kunnen worden, zodat boeren variërende kennis tot zich kunnen nemen en op basis hiervan eigen, objectieve afwegingen kunnen maken.

Kennisuitwisseling kan ook **tussen boeren onderling** plaatsvinden. Geïnterviewden geven aan dat er in de afgelopen tien jaar meer kruisbestuiving tussen verschillende vormen van landbouw plaats heeft gevonden. Van der Maat (bijlage 6) zegt dat transparantie vanuit boeren over hun manier van werken een vereiste is voor onderlinge, waardevolle kennisuitwisseling. Op deze manier kunnen verschillende methoden die boeren toepassen met elkaar vergeleken worden en kan er van elkaar geleerd worden welke methoden bijvoorbeeld voordeliger en milieuvriendelijker zijn.

Verder kan het nuttig zijn om als overheid een **afwegingskader** te maken: waar moet erop gelet worden als een methode of toepassing beoordeeld wordt. Hiervoor wordt een geobjectiveerd

kader opgesteld met punten waarop geoordeeld wordt, bij bijvoorbeeld een aanvraag over de toepassing van een genetisch gemodificeerd gewas. Vaak wordt er een commissie aangesteld die dit afwegingskader beoordeelt. Dit is een werkwijze die belangen en emoties van partijen iets uit een discussie kan filteren.

Tot slot wordt het belang van het bereiken van verbinding onder partijen door communicatie, openheid en onderling begrip benadrukt (bijlage 5; bijlage 6; bijlage 7; bijlage 8; bijlage 9). Door verschillende partijen met elkaar te verbinden, kan er samen gezocht worden naar integrale oplossingen voor uitdagingen in de landbouwsector.

9. Literatuurlijst

- Arts, B., & Buizer, M. (2009). Forests, discourses, institutions; a discursive-institutional analysis of global forest governance. *Forest Policy and Economics*, 11, 340-347. doi: 10.1016/j.forpol.2008.10.004
- Bakker, E. de, Dagevos, H., van Mil, E., van der Wielen, P., Terluin, I. & van den Ham, A. (2013). *Energieke zoektochten naar verduurzaming in landbouw en voedsel. Paradigma's en praktijken* (WOt-rapport 121). Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu. Geraadpleegd via: <http://edepot.wur.nl/276614>
- Boer, J. de & Aiking, H. (2009). *Frames voor duurzame voedselsystemen. Verkenning op hoofdlijnen* (Rapport Nr. 09/16). Instituut voor Milieuvraagstukken. Geraadpleegd via https://www.researchgate.net/profile/Joop_Boer/publication/254763013_Frames_voor_duurzame_voedselsystemen_-_Verkenning_op_hoofdlijnen/links/02e7e521e4f618547f000000.pdf/download?version=vrp
- Borgstein, M. H., Leneman, H., Bos-Gorter, L., Brassier, E. A., Groot, A. M. E. en Van der Kerkhof, M. F. (2007). *Dialogen over de verduurzaming van de Nederlandse landbouw. Ambities en aanbevelingen vanuit de sector* (WOt-rapport 44). Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu. Geraadpleegd via <http://library.wur.nl.proxy.library.uu.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/33229>
- Bos, J.F.F.P., Smit, A.L. & Schroder, J.J. (2013). Is agricultural intensification in The Netherlands running up to its limits? *NJAS – Wageningen Journal of Life Sciences*, 66, 65-73, doi: [10.1016/j.njas.2013.06.001](https://doi.org/10.1016/j.njas.2013.06.001)
- Cauwenbergh, N., van, Biala, K., Biolders, C., Bouckaert, V., Franchois, L., Carcia Ciudad, V., ..., Peeters, A. (2007). SAFE - A hierarchical framework for assessing the sustainability of agricultural systems. *Agriculture Ecosystems and Environment*, 120, 229-242. doi:10.1016/j.agee.2006.09.006
- Cuppen, E. (2009). *Putting Perspectives into Participation. Constructive Conflict Methodology for problem structuring in stakeholder dialogues* (proefschrift).

<http://dspace.uvu.vu.nl/bitstream/handle/1871/15611/8226.pdf?sequence=5&isAllowed=y>

Entman, R. (1993). Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm. *Journal of Communication*, 43, 51-58, doi: 10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x

Fischer, J., Batáry, P., Bawa, K., Brussaard, L., Chappell, M. J., Clough, Y., ... Von Wehrden, H. (2011). Conservation: Limits of Land Sparing. *Science*, 334(6056), 593. doi: 10.1126/science.334.6056.593-a

Food and Agriculture Organisation of the United Nations (FAO). (2009). *How to Feed The World 2050. Global Agriculture towards 2050*. Geraadpleegd via: http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/docs/Issues_papers/HLEF2050_Global_Agriculture.pdf

Garnett, T. & Godfray, C.H.J. (2012). *Sustainable intensification in agriculture. Navigating a course through competing food system priorities* (A report on a workshop). Food Climate Research Network and the Oxford Martin Programme on the Future of Food, University of Oxford, UK. Geraadpleegd via: <http://futureoffood.ox.ac.uk/sites/futureoffood.ox.ac.uk/files/SI%20report%20-%20final.pdf>

Gorp, B. van & Van der Groot, M. (2009). Duurzame landbouw: Een meer effectieve communicatie dankzij framing. Geraadpleegd via: [http://prouv.net/uploadedFiles/KBS-RB/05\) Pictures, documents and external sites/09\) Publications/1937 FramingDuurzameLandbouw.pdf](http://prouv.net/uploadedFiles/KBS-RB/05) Pictures, documents and external sites/09) Publications/1937 FramingDuurzameLandbouw.pdf)

Grau, R., Kuemmerle, T., Machhi, L. (2013). Beyond 'land sparing versus land sharing': environmental heterogeneity, globalization and the balance between agricultural production and nature conservation. *Human settlements and industrial systems*, 5(5), 477-483. doi:10.1016/j.cosust.2013.06.001

Hansen, J. W. (1996) Is agricultural sustainability a useful concept? *Agricultural Systems*, 50(2), 117-143. doi:10.1016/0308-521X(95)00011-S

- Harwood, R. R. (1990). A History of Sustainable Agriculture. In C. A. Edwards, L. Rattan, P. Madden, R. H. Miller, G. House (Red.), *Sustainable Agricultural Systems*, (pp. 3-18). Boca Raton, Florida: St. Lucie Press.
- Keulemans, W., Avermaete, T., Claes, J., De Tavernier, J., Geeraerd, A., Govers, G., ... Vanpaemel, G. (2015). *Voedselproductie en voedselzekerheid: de onvolmaakte waarheid*. (Katholieke Universiteit Leuven Metaforum visietekst 14). Geraadpleegd via: https://www.kuleuven.be/metaforum/docs/pdf/wg_33_n.pdf
- Lang, T. & Barling, D. (2012). Food security and food sustainability: reformulating the debate. *The Geographical Journal*, 178(4), 313-326. doi: 10.1111/j.1475-4959.2012.00480.x
- Leica Geosystems (2016). *Industries – Agriculture*. [Online afbeelding]. Gedownload op 8 mei 2016, van <http://leica-geosystems.com/industries/agriculture>
- Lelieveldt, H. (2016). *De Voedselparadox*. Amsterdam, Nederland: Uitgeverij Van Genneep B.V.
- Phalan, B., Onial, M., Balmford, A., Green, R.E. (2011). Reconciling Food Production and Biodiversity Conservation: Land Sharing and Land Sparing Compared. *Science*, 333, 1289-1291, doi: 10.1126/science.1208742
- Planbureau van de Leefomgeving (PBL). (2012) *Balans van de Leefomgeving*. Geraadpleegd via: <http://themasites.pbl.nl/balansvandeleeftomgeving/2012/wp-content/uploads/PBL-2012-Balans-van-de-Leefomgeving-539.pdf>
- Pretty, J. & Bharucha, Z. P. (2014). Sustainable intensification in agricultural systems. *Annals of Botany*, 114, 1571-1596. doi:10.1093/aob/mcu205
- Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI). (2013). Ruimte voor duurzame landbouw. Geraadpleegd via: http://www.rli.nl/sites/default/files/rli008-1dowwtkbinnenwerkb5170x235metcoverinteractief_0.pdf
- Sayer, J., Sunderland, T., Ghazout, J., Pfund, J., Sheit, D., Meijaard, E. ... Buck, L. E. (2013). Ten principles for a landscape approach to reconciling agriculture, conservation, and other competing land uses. *Proceedings of the National Academy of Science of the United States of America*, 110(21), 8349-8356. doi: 10.1073/pnas.1210595110

Schouten, T., Goede, R. G. M. de, Eekeren, N. van en Rutgers, M. (2014). De schoonheid van een duurzaam beheerde bodem: Leidt biologische landbouw tot een gezondere bodem? *Bodem*, 6, 14-16.

Schut, M. (2011). *Een omstreden techniek in de Nederlandse media. De framing van CO2-afvang en -opslag in drie Nederlandse dagbladen onderzocht* (Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen). Geraadpleegd via <http://scripties.let.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/Master/DoorstroomMasters/Communicatie-enInfor/2011/SchutM./MA-1465481-M. Schut.pdf>

10. Bijlagen

10.1 Bijlage 1. Tabel methoden, toelichting op gebruikte zoektermen

Zoekmedium	Gebruikte zoekterm	Aantal bruikbare artikelen
LexisNexis	“duurzame landbouw” en “intensief”	20
	“gangbare landbouw” en “duurzaam”	31
	“agrofood” en “duurzaam”	1
	“voedselproductie” en “intensief”	17
	“voedselproductie” en “technologisch”	5
	“landbouw” en “duurzaam” en “biologisch (ten minste drie keer in tekst)”	1
Google	“duurzame landbouw opinie”	4
	“duurzame extensieve landbouw”	2
	“debat duurzame landbouw”	2
	“debat ecologische landbouw”	3
		Totaal aantal artikelen: 86

Sommige zoektermen gaven meer bruikbare artikelen dan in de tabel zijn weergegeven, zoals: “landbouw” en “duurzaam” en “biologisch (ten minste drie keer in tekst)”. Deze artikelen waren echter met voorgaande zoektermen al gevonden en zijn dus niet in de tabel meegerekend.

10.2 Bijlage 2. Tabel 2: resultaten media-analyse, met toelichting

	Agrariërs	Landbouw-organisaties	Natuur- en milieuorganisaties	Wetenschappers en wetenschappelijke instellingen	Overheidsinstanties en politici	Totaal
T	1	1	0	16 (9) ¹	1	19 (12)
E	10	5	5	17 (14) ²	3	40 (37)
I	5	5	0	18 (9) ³	3	31 (22)
I & T	1	0	0	4	0	5
E & T	1	0	0	1	1	3
E & I	0	1	0	1	0	2
I & T & E	1	0	0	1	0	2
Totaal	19	12	5	58 (39)	8	102 (83)

¹ 16 wetenschappers met perspectief T gevonden, waarvan 8 hits van Louise Fresco. Als Fresco één keer meegewogen wordt: 9 wetenschappers met perspectief T.

² 17 wetenschappers met perspectief E gevonden, waarvan 4 hits van het Louis Bolk Instituut. Als dit instituut één keer meegewogen wordt: 14 wetenschappers met perspectief E.

³ 17 wetenschappers met perspectief I gevonden, waarvan 11 hits van Aalt Dijkhuizen. Als Dijkhuizen één keer meegewogen wordt: 9 wetenschappers met perspectief I.

In deze tabel is weergegeven uit welk medium en jaartal het betreffende artikel afkomstig is, welke actor erin voorkomt en wat zijn of haar achtergrond is en wat zijn of haar perspectief is. Sommige personen hebben nadrukkelijk een brede relevante achtergrond, als bijvoorbeeld zowel politicus als agrariër, waardoor ze onder meerdere groepen actoren vallen. Bij deze actoren staan hun relevante functies achtereenvolgens vermeld, gevolgd door bijvoorbeeld “hier meegewogen als: politicus”. Wanneer een duo wetenschappers samen dezelfde mening in een artikel vertelden, is deze als één actor gerekend. Gecombineerde perspectieven zijn alleen als gecombineerd meegeteld, wanneer er duidelijk kernpunten van meerdere perspectieven in gelijkwaardige mate in iemands visie naar voren kwamen. Dit betekent niet dat de niet-gecombineerde perspectieven

geen overlap hebben met andere perspectieven, maar dat het niet-gecombineerde perspectief duidelijker naar bijvoorbeeld I neigt en niet naar I & T.

10.3 Bijlage 3. Uitgebreide tabel media-analyse.

Bron link	Medium	Actor	Perspectief/perspectieven	Jaar
1	Boerderij Vandaag	Staps, onderzoeker Louis Bolk instituut (wetenschappelijk)	Ecologisch (E)	2008
2	Het Parool	Steenbrink, student WUR (wetenschappelijk)	E	2015
3	Boerderij	Agrariër	E	2015
“	“	Agrariër	Intensief (I)	“
4	Trouw	Velmans, Stichting BD Grondbeheer (landbouworganisatie)	E	2015
5	Boerderij	RIDLV (wetenschappelijk)	E en I (combinatie; “kruisbestuiving”)	2015
6	Trouw	WUR (wetenschappelijk)	E	2015
7	Trouw	WNF (natuur- en milieuorganisatie)	E	2015
8	Boerderij	LTO (landbouworganisatie)	I	2015
9	Boerderij	Agrariër	E	2014
“	“	LTO (landbouworganisatie)	I	“
10	Trouw	Lodders, Tweede Kamerlid VVD (politiek)	I	2013
11	Boerderij Vandaag	Agrariërs	T (technologisch) in combinatie met zowel I als E	2009
12	AD/Groene Hart	Meerdere politieke partijen (CDA, D66, GroenLinks, SP, VVD) in één greep genoemd	E NB: gaat specifiek over Groene Hart, waar landbouw volgens deze partijen nodig is (maakt het GH uniek), en dan wel landbouw met hoge natuurwaarde; agrarisch natuurbeheer	2009

13	Boerderij Vandaag	FAO (politiek, overlap met andere actorgroepen)	E	2009
14	Boerderij	Stichting Veldleeuwrik (landbouworganisatie)	E	2009
“	“	CLM (wetenschappelijk)	E	“
“	“	Louis Bolk Instituut (wetenschappelijk)	E	“
15	Boerderij Vandaag	DLV Planten en PPO-agv (wetenschappelijk)	E en T (namelijk GPS systeem voor minimale bodembelasting)	2007
16	Boerderij	De Snoo, hoogleraar Universiteit Leiden (wetenschappelijk)	E	2013
17	Boerderij	Hoogleraar, WUR (wetenschappelijk)	E	2013
“	“	Agrariër	I	“
18	Opiniestuk in Brabants Dagblad	Agrariërs	E	2013
19	Trouw	Agrariërs	E (Samenwerking met Natuurmonumenten in Brabants gebied tussen boeren agrarisch natuurbeheer in/rondom natuurgebied)	2011
“	“	Natuurmonumenten (natuur- en milieuorganisatie)	E	“
20	Leidsch Dagblad	Agrariër	E (althans, tegen intensief)	2010
21	Boerderij Vandaag	Provincie Limburg	E (in romantische zin, zoals hier omschreven)	2015
“	“	Agrariër	I	“

22	De Volkskrant	Fresco, WUR en FAO (wetenschappelijk, politiek, overlap met andere actorgroepen) (hier meegewogen als: wetenschappelijk)	I en T	2014
“	“	Tittonell, WUR (wetenschappelijk)	E	“
“	“	Louis Bolk Instituut (wetenschappelijk)	E	“
23	Boerderij Vandaag	Landbouweconomisch Instituut LEI (wetenschappelijk)	E	2013
24	Nederlands Dagblad	Hilhorst, WUR (wetenschappelijk)	I	2013
“	“	Dijkhuizen, WUR (wetenschappelijk)	I	“
25	Nederlands Dagblad	Dijkhuizen, WUR (wetenschappelijk)	I	2013
“	“	Bionext, belangenorganisatie biologische landbouw (landbouworganisatie)	E	
26	Boerderij Vandaag	Van der Ploeg, plattelandssocioloog (wetenschappelijk)	E	2012
“	“	Dijkhuizen, WUR (wetenschappelijk)	I	2012
27	Dagblad van het Noorden	Agrariër	E	2012
28	Boerderij	ZLTO (landbouworganisatie)	T (stadslandbouw)	2012
“	“	Agrariërs, stadslandbouwers	E en T	“
29	Boerderij Vandaag	Agrariër	T	2012
30	De Gelderlander	Agrariërs	E	2011
31	Financieel Dagblad	Vakgroep biologische landbouw LTO (landbouworganisatie)	E	2011

32	Opinie - De Volkskrant	Sukkel, onderzoeker (wetenschappelijk)	E	2010
33	Boerderij	Agrariërs	I en T	2010
“	“	Coöporatie ForFarmers (landbouworganisatie)	I	“
“	“	Henten en Koerkamp, WUR (wetenschappelijk)	T	“
34	Boerderij Vandaag	Productschap Akkerbouw (landbouworganisatie)	I	2009
35	Trouw	Agrariër	E (regionaal, idealistisch)	2009
36	Nederlands Dagblad	Van Evert, WUR (wetenschappelijk)	I (land sparen)	2009
37	Boerderij Vandaag	Verburg, landbouwminister (politiek)	I	2007
38	Boerderij Vandaag	Van Zelder, LTO/Biologica vakgroep biologisch (landbouworganisatie)	I en E	2008
39	Boerderij	Koopmans, CDA (politiek)	I	2008
“	“	Thieme, Partij van de Dieren (politiek)	E	“
40	Financieel Dagblad	Van Dam, PvdA (politiek)	T	2016
41	Opinie - Vrij Nederland	Philips, onderzoeker (wetenschappelijk)	T	2016
42	Opinie - De Volkskrant	Boersma, wetenschapsjournalist (wetenschappelijk)	I en T (land sparen)	2016
43	Opinie - Vrij Nederland	Fresco, WUR en FAO (wetenschappelijk, politiek, overlap met andere actorgroepen)	T	2014
44	Boerderij Vandaag	Fresco, WUR en FAO (wetenschappelijk, politiek, overlap met andere actorgroepen)	T	2014

45	Financieel Dagblad	Dijkhuizen, WUR (wetenschappelijk)	I	2014
46	Algemeen Dagblad	Dijkhuizen, WUR (wetenschappelijk)	I	2013
47	Boerderij	Haverkort, WUR (wetenschappelijk)	I en T	2013
48	Nederlands Dagblad	Dijkhuizen, WUR (wetenschappelijk)	I	2013
49	Boerderij	C. Veerman, politicus, agrariër en wetenschapper (hier meegewogen als: politiek)	T en E	2013
50	Opinie – Het Parool	Fresco, WUR en FAO (wetenschappelijk, politiek, overlap met andere actorgroepen)	T	2012
51	Opinie – Nederlands Dagblad	Oosterhoff, onderzoeker (wetenschappelijk)	E en I en T (combinatie tussen verschillende landbouwsystemen en technieken)	2013
52	De Groene Amsterdammer	Van Mensvoort, onderzoeker (wetenschappelijk)	T (ecomodernist)	2015
53	Trouw	Van Steenbruggen en Van Loenen, Stichting BD Grondbeheer (landbouworganisatie)	E	2015
54	De Volkskrant	Boersma, wetenschapsjournalist (wetenschappelijk)	I	2015
55	Trouw	De Snoo, hoogleraar Universiteit Leiden (wetenschappelijk)	E	2015
56	De Volkskrant	Van de Gronden, WNF (natuur- en milieuorganisatie)	E	2014
57	Opinie – NRC Handelsblad	Socrates Schouten, onderzoeker (wetenschappelijk)	E	2014
58	Boerderij Vandaag	Titonell, hoogleraar WUR (wetenschappelijk)	E (d.m.v. meer onderzoek naar biologische of ecologische landbouw dit	2013

			type landbouw productiever (intensiever) maken)	
59	Opinie - Brabants Dagblad	Agrariërs	E	2013
60	Boerderij	Agrariër	I	2012
“	“	Dijkhuizen, WUR (wetenschappelijk)	I	“
61	Elsevier	Dijkhuizen, WUR (wetenschappelijk)	I	2012
“	“	Fresco, WUR en FAO (wetenschappelijk, politiek, overlap met andere actorgroepen)	T	“
62	Boerderij	Dijkhuizen, WUR (wetenschappelijk)	I	2012
63	De Groene Amsterdammer	Dijkhuizen, WUR (wetenschappelijk)	I en T (Foodvalley Wageningen, voor gentech e.d. en daarom ook sterke focus op T)	2011
64	Brabants Dagblad	Scholten, onderzoeker WUR (wetenschappelijk)	T	2009
65	Trouw	Van der Schans, onderzoeker LEI (wetenschappelijk)	T	2009
66	Dagblad van het Noorden	Waalkens, veehouder en Tweede Kamerleid voor de PvdA (hier meegewogen als: agrariër)	I	2009
67	Nederlands Dagblad	Van Evert, onderzoeker WUR (wetenschappelijk)	I (land sparen)	2009
68	Groenten en Fruit	Van der Haas, vertegenwoordiger toeleverancier (landbouworganisatie)	I (land sparen en schaalvergroting)	2008
69	Het Parool	Fresco, WUR en FAO (wetenschappelijk, politiek, overlap met andere actorgroepen)	T	2016
70	Trouw	Bodelier, theoloog en cultuurfilosoof	I	2013

		(wetenschappelijk)		
71	NRC Handelsblad	Fresco, WUR en FAO (wetenschappelijk, politiek, overlap met andere actorgroepen)	T	2012
72	Trouw	Fresco, WUR en FAO (wetenschappelijk, politiek, overlap met andere actorgroepen)	T	2009
73	Boerderij Vandaag	De Vriend en Schenkelaars (beide wetenschappelijk)	T	2008
74	Boerderij	Fresco, WUR en FAO (wetenschappelijk, politiek, overlap met andere actorgroepen)	T	2010
75	De Volkskrant	Lotz en Visser, WUR (beide wetenschappelijk)	T	2012
76	In: Wervel, uit: Landbouwleven	Agrariër	E	2014
77	De Correspondent	Vloeimans, wetenschapsjournalist (wetenschappelijk)	T	2014
78	Foodlog	Erisman, Louis Bolk Instituut (wetenschappelijk)	E	2013
79	Trouw	Dijkhuizen, WUR (wetenschappelijk)	I	2012
80	De Volkskrant	WUR (wetenschappelijk)	I (land sparen)	2009
81	De Correspondent	Boersma, wetenschapsjournalist (wetenschappelijk)	I (land sparen)	2016
82	De Plattelandspost	Van Evert, WUR (wetenschappelijk)	I	2009
83	NRC	Tittonell, WUR (wetenschappelijk)	E	20115
84	Algemeen Dagblad	Greenpeace (natuur- en milieuorganisatie)	E	2016
85	BN De Stem	Greenpeace (natuur- en milieuorganisatie)	E	2016
		102 actoren totaal		

10.4 Bijlage 4. Bronnenlijst van de geanalyseerde media, gesorteerd per zoekmachine en gebruikte zoektermen. De nummers van de bronnen corresponderen met de nummers van de bronnen in de tabel uit bijlage 3.

Zoekmachine: LexisNexis

Zoekterm: “Duurzame landbouw” and “intensief”, periode 01/05/2006 – 01/05/2016

1. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24116019933&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24116019991&backKey=20 T24116019992&csi=210619&docNo=5>
2. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24116019933&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24116019991&backKey=20 T24116019992&csi=259062&docNo=6>
3. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24116019933&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24116019991&backKey=20 T24116019992&csi=210615&docNo=9>
4. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24116019933&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24116019991&backKey=20 T24116019992&csi=259069&docNo=10>
5. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24116019933&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24116019991&backKey=20 T24116019992&csi=210615&docNo=11>
6. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24116019933&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24116019991&backKey=20 T24116019992&csi=259069&docNo=14>
7. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/auth/checkbrowser.do?ipcounter=1&cookieState=0&rand=0.6141462037228681&bhjs=1&bhqs=1>
8. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24116019933&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24116019991&backKey=20 T24116019992&csi=210615&docNo=18>
9. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24116019933&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24116019991&backKey=20 T24116019992&csi=210619&docNo=22>
10. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24116019933&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24116019991&backKey=20 T24116019992&csi=259069&docNo=34>
11. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241168>

- [86980&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24116894700&backKey=20_T24116894701&csi=210619&docNo=80](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24116886980&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24116894700&backKey=20_T24116894701&csi=210619&docNo=80)
12. https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24116886980&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24116894700&backKey=20_T24116894701&csi=294305&docNo=81
  13. https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24116886980&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24116894700&backKey=20_T24116894701&csi=210619&docNo=82
  14. https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24116886980&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24116894700&backKey=20_T24116894701&csi=210615&docNo=83
  15. https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24116886980&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24116894700&backKey=20_T24116894701&csi=210619&docNo=87
  16. https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24116019933&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24116019991&backKey=20_T24116019992&csi=210615&docNo=39
  17. https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24116019933&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24116019991&backKey=20_T24116019992&csi=210615&docNo=40
  18. https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24116019933&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24116019991&backKey=20_T24116019992&csi=149022&docNo=42
  19. https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24116019933&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24116019991&backKey=20_T24116019992&csi=259069&docNo=49
  20. https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24116019933&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24116019991&backKey=20_T24116019992&csi=311975&docNo=50

Zoekterm: “Gangbare landbouw” and “duurzaam”, periode 01/05/2006 – 01/05/2016

21. https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24117464382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0_T24117470049&backKey=20_T24117470050&csi=210619&docNo=6
22. https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24117464382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0_T24117470049&backKey=20_T24117470050&csi=259070&docNo=13

23. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241174 64382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0 T24117470049&backKey=20 T24117470050&csi=210619&docNo=18>
24. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241174 64382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0 T24117470049&backKey=20 T24117470050&csi=316966&docNo=20>
25. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241174 64382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0 T24117470049&backKey=20 T24117470050&csi=316966&docNo=22>
26. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241174 64382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0 T24117470049&backKey=20 T24117470050&csi=210619&docNo=24>
27. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241174 64382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0 T24117470049&backKey=20 T24117470050&csi=210619&docNo=29>
28. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241174 64382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0 T24117470049&backKey=20 T24117470050&csi=210615&docNo=34>
29. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241174 64382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0 T24117470049&backKey=20 T24117470050&csi=210619&docNo=35>
30. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241174 64382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0 T24117470049&backKey=20 T24117470050&csi=149018&docNo=36>
31. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241174 64382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0 T24117470049&backKey=20 T24117470050&csi=208267&docNo=37>
32. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241174 64382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0 T24117470049&backKey=20 T24117470050&csi=259070&docNo=43>
33. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241174 64382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0 T24117470049&backKey=20 T24117470050&csi=210615&docNo=47>
34. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241174 64382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0 T24117470049&backKey=20 T24117470050&csi=210619&docNo=48>
35. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241174>

- [64382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0 T24117470049&backKey=20 T24117470050&csi=259069&docNo=49](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24117464382&format=GNBFI&startDocNo=1&resultsUrlKey=0_T24117470049&backKey=20_T24117470050&csi=259069&docNo=49)
36. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24117464382&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0 T24117727300&backKey=20 T24117727301&csi=316966&docNo=68](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24117464382&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24117727300&backKey=20_T24117727301&csi=316966&docNo=68)
  37. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24117464382&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0 T24117727300&backKey=20 T24117727301&csi=210619&docNo=92](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24117464382&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24117727300&backKey=20_T24117727301&csi=210619&docNo=92)
  38. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24117464382&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0 T24117727300&backKey=20 T24117727301&csi=210619&docNo=70](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24117464382&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24117727300&backKey=20_T24117727301&csi=210619&docNo=70)
  39. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24117464382&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0 T24117727300&backKey=20 T24117727301&csi=210615&docNo=75](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24117464382&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24117727300&backKey=20_T24117727301&csi=210615&docNo=75)
  40. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24125262135&backKey=20 T24125262136&csi=208267&docNo=1](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24125262135&backKey=20_T24125262136&csi=208267&docNo=1)
  41. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24125262135&backKey=20 T24125262136&csi=273960&docNo=2](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24125262135&backKey=20_T24125262136&csi=273960&docNo=2)
  42. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24125262135&backKey=20 T24125262136&csi=259070&docNo=3](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24125262135&backKey=20_T24125262136&csi=259070&docNo=3)
  43. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24125262135&backKey=20 T24125262136&csi=273960&docNo=13](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24125262135&backKey=20_T24125262136&csi=273960&docNo=13)
  44. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24125262135&backKey=20 T24125262136&csi=210619&docNo=14](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24125262135&backKey=20_T24125262136&csi=210619&docNo=14)
  45. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24125262135&backKey=20 T24125262136&csi=208267&docNo=19](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24125262135&backKey=20_T24125262136&csi=208267&docNo=19)
  46. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24125262135&backKey=20 T24125262136&csi=294298&docNo=26](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24125262135&backKey=20_T24125262136&csi=294298&docNo=26)
  47. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24125262135&backKey=20 T24125262136&csi=210615&docNo=33](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24125262135&backKey=20_T24125262136&csi=210615&docNo=33)

48. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24125262135&backKey=20 T24125262136&csi=316966&docNo=37>
49. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24125262133&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24125262135&backKey=20 T24125262136&csi=210615&docNo=38>
50. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/auth/bridge.do?rand=0.9268028385039785>

Zoekterm: “agrofood” and “duurzaam”, periode 01/05/2006 – 01/05/2016

51. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24131492414&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24131492416&backKey=20 T24131492417&csi=316966&docNo=29>

Zoekterm: “voedselproductie” and “intensief”, periode 01/05/2006 – 01-05-2016

52. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24131608996&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24131608998&backKey=20 T24131608999&csi=297952&docNo=7>
53. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24131608996&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24131608998&backKey=20 T24131608999&csi=259069&docNo=9>
54. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24131608996&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24131608998&backKey=20 T24131608999&csi=259070&docNo=11>
55. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24131608996&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24131608998&backKey=20 T24131608999&csi=259069&docNo=21>
56. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24131608996&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24131608998&backKey=20 T24131608999&csi=259070&docNo=25>
57. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24131608996&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24131608998&backKey=20 T24131608999&csi=259064&docNo=30>
58. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24131608996&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24131608998&backKey=20 T24131608999&csi=210619&docNo=39>
59. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T241316>

- [08996&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24131608998&backKey=20 T24131608999&csi=149022&docNo=40](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24131608998&backKey=20_T24131608999&csi=149022&docNo=40)
60. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24160791476&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24160791478&backKey=20 T24160791479&csi=210615&docNo=45](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24160791476&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24160791478&backKey=20_T24160791479&csi=210615&docNo=45)
61. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24160791476&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24160791478&backKey=20 T24160791479&csi=211589&docNo=46](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24160791476&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24160791478&backKey=20_T24160791479&csi=211589&docNo=46)
62. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24160791476&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0 T24160807010&backKey=20 T24160807011&csi=210615&docNo=53](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24160791476&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24160807010&backKey=20_T24160807011&csi=210615&docNo=53)
63. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24160791476&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0 T24160807010&backKey=20 T24160807011&csi=297952&docNo=64](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24160791476&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24160807010&backKey=20_T24160807011&csi=297952&docNo=64)
64. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24160791476&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0 T24160807010&backKey=20 T24160807011&csi=149022&docNo=82](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24160791476&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24160807010&backKey=20_T24160807011&csi=149022&docNo=82)
65. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24160791476&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0 T24160807010&backKey=20 T24160807011&csi=259069&docNo=89](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24160791476&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24160807010&backKey=20_T24160807011&csi=259069&docNo=89)
66. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24160791476&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0 T24160807010&backKey=20 T24160807011&csi=277856&docNo=91](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24160791476&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24160807010&backKey=20_T24160807011&csi=277856&docNo=91)
67. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24167297320&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0 T24167297365&backKey=20 T24167297366&csi=316966&docNo=93](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24167297320&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0_T24167297365&backKey=20_T24167297366&csi=316966&docNo=93)
68. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24167279818&format=GNBFI&startDocNo=101&resultsUrlKey=0 T24167279846&backKey=20 T24167279847&csi=341595&docNo=101](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24167279818&format=GNBFI&startDocNo=101&resultsUrlKey=0_T24167279846&backKey=20_T24167279847&csi=341595&docNo=101)

Zoekterm: “voedselproductie” and “technologisch”, periode 01/05/2006 – 01-05-2016

69. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24167757240&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24167757242&backKey=20 T24167757243&csi=259062&docNo=1](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24167757240&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24167757242&backKey=20_T24167757243&csi=259062&docNo=1)
70. [https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24167757240&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24167757242&backKey=20 T24167757243&csi=259069&docNo=12](https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23_T24167757240&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0_T24167757242&backKey=20_T24167757243&csi=259069&docNo=12)

71. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24167757240&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24167757242&backKey=20 T24167757243&csi=259064&docNo=15>
72. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24167757240&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24167757242&backKey=20 T24167757243&csi=259069&docNo=23>
73. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24167757240&format=GNBFI&startDocNo=0&resultsUrlKey=0 T24167757242&backKey=20 T24167757243&csi=210619&docNo=29>

Zoekterm: “landbouw” and “duurzaam” (ten minste drie keer in tekst) and “biologisch”, periode 01/05/2006 – 01-05-2016

74. <https://www-nexis-com.proxy.library.uu.nl/results/enhdocview.do?docLinkInd=true&ersKey=23 T24168534567&format=GNBFI&startDocNo=51&resultsUrlKey=0 T24168551925&backKey=20 T24168551926&csi=210615&docNo=94>

Zoekmachine: Google

Zoekterm: “duurzame landbouw opinie”

75. <http://www.volkskrant.nl/archief/gentech-is-goed-voor-duurzame-landbouw~a3312447/>
76. <http://www.wervel.be/thema-s/kolom-2/landbouw-en-cultuur-themas-115/1503-opinie-duurzaam-in-landbouwleven>
77. <https://decorrespondent.nl/1889/Hoe-genetische-manipulatie-voor-duurzame-landbouw-kan-zorgen/44638694540-4cada90c>
78. <http://www.foodlog.nl/artikel/een-lobby-van-prominente-nederlanders-tegen-biologische-landbouw/allcomments/>

Zoekterm: “duurzame extensieve landbouw”

79. <http://www.trouw.nl/tr/nl/4504/Economie/article/detail/3310252/2012/09/03/Of-intensieve-landbouw-of-honger.dhtml>
80. <http://www.volkskrant.nl/wetenschap/duurzame-boer-doet-aan-intensieve-landbouw~a315743/>

Zoekterm: “debat duurzame landbouw”

81. <https://decorrespondent.nl/3932/Kun-je-de-wereld-voeden-en-tegelijk-de-natuur-redden-/878665980324-178fe959>
82. <https://www.plattelandspost.nl/1764/intensieve-landbouw-beter-voor-het-milieu>

Zoekterm: “debat ecologische landbouw”

83. <http://www.nrc.nl/handelsblad/2015/06/29/lang-leve-de-biologische-landbouw-1510576>
84. <http://www.ad.nl/ad/nl/1100/Consument/article/detail/4284424/2016/04/18/Supermarkt-moet-bijengif-uit-de-schappen-bannen.dhtml>
85. <http://www.bndestem.nl/algemeen/opmerkelijk/supermarkt-moet-bijengif-uit-de-schappen-bannen-1.5934088>

10.5 Bijlage 5. Transcriptie interview 1. Hens Runhaar. Datum afneming: 7 mei 2016.

Zou u kort kunnen toelichten wat uw achtergrond is, met name uw relevante ervaring voor het onderwerp duurzame landbouw?

Ik werk bijna 13 jaar bij de milieu-maatschappijwetenschappen aan de Universiteit Utrecht en hou me bezig met milieubeleid en vergroening van allerlei vormen van sectoraal beleid. Sinds 1 september ben ik in Wageningen werkzaam en kijk ik naar het beheer van biodiversiteit en agrarisch landschap: een bijzondere leerstoel die wordt gesubsidieerd door het ministerie van EZ, die zich richt op agrarisch natuurbeheer maar ook wat breder kijkt. Ik kijk eigenlijk naar hoe er gestuurd wordt op natuur, duurzaamheid, biodiversiteit in de landbouw en hoe kun je dit beoordelen. Ik kijk daarbij enerzijds naar sturing door de overheid, maar ook vanuit de markt bijvoorbeeld, en ik kijk naar hoe er met kennis wordt omgegaan - wat voor kennis wel of niet wordt gebruikt. En ik kijk naar allerlei beelden die er zijn op wat bijvoorbeeld natuur-inclusieve landbouw is, daar zijn veel ideeën over – dat kan samengaan of tot spanningen leiden. Dat sluit een beetje aan bij jouw onderzoek. Dat is in grote lijnen wat ik doe.

Wat is in uw ogen duurzame landbouw? Als u de Nederlandse landbouw zou mogen veranderen, hoe zou die transitie er dan uit zien?

Op dit moment is de landbouw te veel doorgeslagen naar een focus op productie en zoveel mogelijk uit de bodem halen en zo veel mogelijk oppervlakte benutten. Je ziet in bepaalde provincies zoals Flevoland dat de bodemkwaliteit aan het afzakken is richting uitputting. Dit gaat ten koste van het landschap en van de biodiversiteit, zoals weidevogels. Ik denk dat de trend die er nu is, van zoveel mogelijk massaproductie voor de laagste prijs, al dan niet onder het mom van “Nederland moet de wereld voeden”, dat dat niet meer haalbaar is. Er zal veel meer moeten worden gedacht in termen van kringlopen, van milieukwaliteit, regionale inbedding van natuur en landschap. Ik denk het op een gegeven moment die kant op zou moeten gaan. Cees Veerman omschreef laatst dat hij een tweedeling voorziet in de landbouw, met enerzijds de efficiënte boerenbedrijven die gericht zijn op massaproductie die ook geen inkomenssteun meer krijgen en dat daarnaast een landbouw over blijft die meer richting multifunctionele landbouw gaat, waarbij plek is voor natuur, landschap en regionale, culturele waarden. Dat is denk ik ook duurzaam voor de boeren, want de verschillen tussen hoeveel inkomens boeren hebben zijn heel groot en veel boeren zitten op het randje van faillissement: dit is geen duurzaam systeem voor de boeren. De druk op boeren neemt nogal toe en de huidige gang van zaken in de landbouw is niet lang meer maatschappelijk acceptabel.

Op basis van literatuur heb ik drie grove perspectieven op duurzame landbouw onderscheiden, die dominant bleken. Vindt u dat deze perspectieven terugkomen in het maatschappelijk debat? Herkent u ze, of heeft u er een heel ander beeld van?

Duurzame landbouw gaat alle kanten op. Het kan gaan om milieudruk, fosfaat en stikstof, of juist om natuur. Er zijn best veel verschillende dingen. Als je je focust op stikstof of kringlopen kan het best zo zijn dat dat niet zo positief uitpakt voor de biodiversiteit.

Dit zijn inderdaad verschillende aspecten van duurzaamheid en het zijn juist deze verschillende focuspunten die de perspectieven van elkaar onderscheiden. Het ecologisch perspectief heeft bijvoorbeeld het verminderen van milieudruk als uitgangspunt, terwijl het intensiveringsperspectief het garanderen van voedselzekerheid als zwaartepunt van duurzaamheid neemt.

De verschillende visies van land delen en land sparen herken ik wel: dat is een heel duidelijke tegenstelling. Maar de mensen die daarachter staan, dat wisselt. Bijvoorbeeld de directeur van het WNF, Johan van der Gronden, was eerst sterk voor land sparen en nu juist voor land delen. Dus perspectieven van mensen kunnen ook veranderen.

Denkt u dat de perspectieven een goed beeld schetsen van het debat, of ligt het veel genuanceerder? Is het debat eigenlijk nog gefragmenteerder?

Ja, deels schets het wel een goed beeld. Waar ik me mee bezig hou zijn eigenlijk het ecologisch en intensivering perspectief. Maar het technologisch perspectief vind ik zelf eigenlijk niet zo erg terug.

Welke actoren spelen volgens u een grote rol in het debat en herkent u ook dat die actoren vaak typerende rollen hebben, of bestaan er binnen groepen actoren juist ook veel verdeelde visies?

Dit is voor mij een beetje natte vinger werk, omdat ik mij pas sinds kort in dit veld begeef. Je hebt natuurlijk de koepelorganisaties, zoals het WNF, de Vogelbescherming, LTO en ZLTO. Je hebt ook Stichting Collectieve Agrarisch Natuurbeheer, een koepelorganisatie die is opgericht in het kader van het agrarisch stelsel dat is vernieuwd. Deze koepelstichting zet zich juist af tegen LTO en is vóór land delen en agrarisch natuurbeheer. Binnen de boeren zijn er natuurlijk ook allerlei verschillende mensen. Je hebt, wat ze bij de Vogelbescherming 'plankgasboeren' noemen, maar er zijn ook boeren die juist willen verbreden. Deze groep is heel breed, denk ik. Heel veel ecologen zitten natuurlijk binnen dat ecologisch perspectief. Dit zorgt voor boeren nog wel eens voor problemen. Zij zetten namelijk natuur op één en landbouw op twee. Daar is het verschil in perspectief heel duidelijk.

Wat uit mijn media-analyse naar voren kwam, was dat er veel wetenschappers (o.a. uit Wageningen) zich in het debat mengen – dit is verreweg de grootste groep. En binnen deze groep lijkt ook een enorme verdeeldheid te zijn in visies en hier lijken actoren fel tegen elkaar in te gaan. Herkent u dat?

Ja. Dat heeft ook met schaalniveaus te maken. Louise Fresco, bijvoorbeeld, kijkt heel erg naar “we moeten de wereld voeden”. Zij houdt zich daarom dus bezig met duurzame landbouw op mondiaal niveau. Hiervoor moet er op een zo efficiënt en goedkoop mogelijke manier in Nederland geproduceerd worden om zo ook de rest van de wereld te kunnen voeden. Andere mensen, zoals Frank Berendse en David Klein, ecologen, die zetten zich hiertegen af. Zij zeggen dat het ook gaat om wat we hier in Nederland hebben, zoals de grutto bijvoorbeeld. 80% van de grutto's broedt in Nederland en die kunnen we niet vergeten. Dus deze verschillen in perspectief hangen ook af van schaalniveaus en de manier waarop je ergens naar kijkt – hoe je duurzaamheid invult. Dat kan alle kanten op.

Als u naar de afgelopen 10 jaar kijkt, hoe vindt u dat het debat veranderd is? Is het afgezwakt of juist versterkt? Of is er inhoudelijk iets veranderd?

Hiervoor moet je naar de aspecten kijken, denk ik. Het land delen en sparen debat bijvoorbeeld is een golfbeweging. Nu ligt de focus denk ik meer op land delen, deels ook omdat de poet op is om nog meer land te kopen voor EHS, een nationaal natuurnetwerk. Als je kijkt naar welke aspecten van duurzaamheid de aandacht krijgen, dat verandert ook. Eerst was het fosfaat, nu is het stikstof. De thema's veranderen voortdurend. Nu lijken fosfaat en weidevogels weer meer op te komen. Het hangt er ook vanaf op welke sector je je focust; welk deeldebat.

Een van mijn bevindingen in mijn media-analyse was dat er na 2012 veel meer over duurzame landbouw geschreven werd in de media. Ik heb voorzichtig het verband gelegd tussen heftige uitspraken van Dijkhuizen in dat jaar. Hij kwam rond die periode veel voor in artikelen en ook veel andere actoren reageerden op zijn uitspraken. Is dat iets wat u herkent of zou dat een vertekend beeld kunnen zijn?

Dat zou vertekend kunnen zijn doordat er daarvoor misschien een ander label werd gebruikt. Dat er toen niet over duurzame landbouw werd gesproken maar over ‘huppeldehup’ landbouw. Ik was er voor vorig jaar nog niet echt mee bezig.

En ervaart u het debat als een beladen onderwerp?

Ja, die twee perspectieven (ecologisch en intensiveren) die botsen natuurlijk heel erg. Binnen het agrarisch natuurbeheer zijn boeren en natuurorganisaties echt als water en vuur: daar gaat het er

hard aan toe. Dan gaat de discussie over ecologie op één en landbouw op twee, of andersom. Dat is echt de grootse tegenstelling.

Denkt u dat het debat ook gepolariseerder is geworden in de loop der tijd?

Volgens mij iets minder juist. Dat viel mij op toen ik bij een aantal bijeenkomsten ben geweest waar boeren en de Vogelbescherming bij elkaar zaten en dat debat werd heel open en op een vriendelijke manier gevoerd. Terwijl ze ook heel vaak met elkaar in conflict zijn geweest.

Denkt u dat het debat op dit moment constructief gevoerd wordt?

Er is op dit moment niet één debat. Ik denk dat het debat in de varkenshouderij op dit moment veel gepolariseerder is dan in andere sectoren, vooral door de discussies rondom megastallen en dierenwelzijn, dierenziektes die overgedragen kunnen worden, stank, noem maar op. Wakker Dier en dat soort clubs zijn hier fel in gemengd en er is daar geen sprake van een dialoog. Het gaat dan om welles – nietes. Als het gaat om melkveehouderij, dan zie je clubs als de Vogelbescherming die wel het gesprek opzoeken: hoe kun je nou een stap richting meer natuurinclusieve landbouw maken. Akkerbouw weet ik niet, daar is wat minder aandacht voor denk ik. Op lokaal niveau zijn allerlei initiatieven die zich op lokaal niveau met het onderwerp bezighouden. Deze lokale, kleinschalige initiatieven houden zich wat meer low profile en zijn niet gemengd in het beladen, nationale debat. Het hangt er dus vanaf welke sector, welk schaalniveau en het debat waarover. Eén van de fundamentele debatten is natuurlijk, wie staat er nou op één: de boeren of de natuur.

Merkt u dat er bepaalde groepen actoren dominanter in het debat naar voren komen?

Dat hangt er weer vanaf naar welk debat je kijkt. In de discussie over weidevogels bijvoorbeeld, zijn de groepen die zich daarin mengen duidelijk aan te wijzen. Maar of de één nou meer wordt dan de ander, dat kan ik niet zeggen.

Denkt u dat er dat er een actor is binnen dit maatschappelijk, sociaal-interactief debat die zou kunnen helpen om het debat vruchtbaarder te laten verlopen? Door bijvoorbeeld een platform te bieden aan belanghebbenden?

Ik denk dat er in dit debat twee dingen ontbreken. Eén, de burger als consument en als stemmer, die heeft geen idee wat er speelt. Als het gaat om agrarisch natuurbeheer of afname biodiversiteit bijvoorbeeld, daar weten ze weinig van en dit is ook niet verwijtbaar. Als de burger zich hier meer bewust van is zou zich dat kunnen vertalen tot meer politiek steun en tot ander consumentengedrag, en dát zou de boer echt helpen. Zodat de boer niet meer hoeft te produceren voor de laagste prijs, maar op een manier waarbij ook rekening is gehouden met het milieu. Want nu wordt de boer in een hoekje gedrukt terwijl hij geen cent te makken heeft en aan alle kanten

afgeknepen wordt. De ketens eindigen natuurlijk voor een belangrijk deel bij de consument. Als deze een groter bewustzijn heeft, zal er dus veel kunnen verbeteren.

Denkt u dan dat boeren te weinig hun stem kunnen laten horen?

Ja, voor een deel ook wel. Termen en ideeën als natuur-inclusieve landbouw en duurzame landbouw worden ingevuld door experts en niet door boeren. Er wordt heel veel over boeren gesproken, maar niet met de boeren. Boeren zitten gevangen in een systeem. Dus de stem van de boer mag wat groter worden en het bewustzijn van de consument mag groter worden.

10.6 Bijlage 6. Transcriptie interview 2. Huub van der Maat. Datum afneming: 8 mei 2016.

Zou u kort kunnen toelichten wat uw achtergrond is en wat voor bedrijf u heeft? (Verkorte uitwerking van dit antwoord)

In 1981 hebben de burens dit bedrijf gesticht, het is dus een opsplitsing zoals dat vroeger altijd ging: het tegenovergestelde van wat je nu hebt met overname. We zitten hier in de stedelijke omgeving en dat beïnvloedt je manier van denken en handelen. Bij mij is de interesse voor landbouw begonnen op de lagere school en vervolgens de landbouwschool Utrecht. Mijn vader had een gemengd bedrijf en dat hebben wij nu nog steeds. Mijn dochter die het dit jaar gaat overnemen zet dit waarschijnlijk ook door. Het assortiment is wel veranderd, maar niet ingekrompen. We hebben nog steeds fruit, vee – geen melkvee meer, maar vee voor vlees, paarden – geen werkpaarden meer, maar recreatiepaarden. Zo zie je dat dat verschuift.

Eind jaren '80 ben ik in het bestuurswerk gerold via een vereniging voor katholieke plattelandsjongeren, en in 1990 ben ik in het bestuur van de LTO terecht gekomen. Dat bestuurswerk is voor mij wel het begin geweest van het bezighouden met duurzaamheid in de landbouw. Daar spelen twee dingen. Eén: hoe groot moet je zijn om je boterham te kunnen verdienen? En twee: hoe groot wil je zelf zijn? De medewerker die in deze bestuursperiode op ons bedrijf werkzaam was, ter vervanging van mij, hield zich ook bezig met duurzaamheid. Meer duurzaam, meer biologisch en meer ecologisch. Meer biologisch is er nooit van gekomen. We ontvangen wel veel groepen, doen veel excursies en hebben veel open dagen. En in onze landbouwwinkel krijgen we veel reacties waaruit blijkt dat mensen denken dat ons bedrijf biologisch is, maar dat is niet zo. Dat is het beeld dat mensen hebben: burgers associëren ons soort bedrijf toch sterk met biologisch. In tegenstelling tot de grotere bedrijven met megastallen.

Voor mijn onderzoek kijk ik naar het maatschappelijk debat over duurzame landbouw zoals dat gevoerd wordt op nationaal niveau. Dit is erg breed, want het gaat over allerlei sectoren. Dit is vaak wel de manier waarop er over duurzame landbouw gesproken wordt: op globaal niveau – dé Nederlandse landbouw. De drie perspectieven die ik hierin heb onderscheiden, herkent u deze?

Ja, met allerlei mengvormen die er tussenin zitten. Maar op hoofdlijnen is dit wel hoe het zit. Aalt Dijkhuizen spreekt bijvoorbeeld heel sterk over intensivering en vergroting en noemt dat hartstikke ecologisch verantwoord om te doen. Zo zijn er ook een aantal collega's die met robots zoals foodrobots en mestcomputers en dergelijke, koeien binnen houden, gebruik van het beste voer vinden dat ze milieutechnisch en ecologisch het beste bezig zijn voor mensen en dieren. Op de achtergrond speelt er misschien een heel klein beetje dat zij als argument gebruiken dat er een

wereldwijd voedseltekort is, en hierop in willen spelen: wat zou erop tegen zijn als ik hier 400 koeien ga melken.

Is er naar uw idee een geluid, een perspectief, dat het meest dominant is?

Ik denk dat bij mijn collega's vooral het intensiveringsperspectief het meeste draagvlak heeft. Toch intensiveren, maar wel rekening houdend mét. Dat wordt veroorzaakt doordat boeren in Nederland nog maar 1/2/3 procent van onze bevolking uitmaken en wel veel denken en willen en eisen, maar dat nu niet meer gedaan krijgen als we die andere 97 procent van de bevolking ook meekrijgen. Dat is tot nu toe vaak aardig goed gelukt, soms met goede of soms met minder goede argumenten. Antibioticagebruik is een goed voorbeeld van dat laatste: ik begrijp collega's niet die standaard antibiotica gebruiken in het drinkwater van hun kippen bijvoorbeeld. Je kan op je klompen aanvoelen dat hier na verloop van tijd een stokje voor gestoken wordt. En ik denk dat hier de kortzichtigheid van veel boeren te zien is, bij de grootste groep boeren met dat intensiveringsperspectief, die op de manier van Dijkhuizen vooral willen produceren voor de hele wereld.

Hiernaast heb je een gelukkig steeds groter wordende categorie die tot dat ecologisch perspectief behoort. En daar zitten de grote pioniers en voorlopers. Dit wekt wel reactie op bij collega's, die angst hebben dat zij verplicht met dergelijke ontwikkelingen mee moeten – ik werd verketterd door mijn collega's toen ik een dwarsspuit in gebruik nam. En dat is ook meteen een punt van zwakte in de landbouwsector. We zijn niet in staat om ontwikkelingen die op dat moment beter zijn voor het milieu en soms ook voor je portemonnee zo te sturen en daarover voor te lichten, dat mensen gelijk mee gaan met zo'n ontwikkeling, zodat ze niet later extra geld hoeven uit te geven aan een omslag: als je toch een nieuwe spuit gaat kopen, koop dan gelijk een dwarsspuit.

Hoe denkt u dat het komt dat zulke ontwikkelingen zo moeizaam verlopen?

Nou, sommige dingen lijken heel simpel. Maar als je bijvoorbeeld twee jaar geleden een nieuwe spuit hebt gekocht en dat ding gaat nog twee jaar mee, kan ik me voorstellen dat je wat angst hebt dat als voorlopers om je heen wel met die nieuwe technieken mee gaan, jij binnenkort ook verplicht wordt om zo'n ding te kopen terwijl de oude nog niet afgeschreven is. Hetzelfde geldt voor het droogzetten van koeien met peninsuline. Als het niet nodig was, dan deed ik het niet – het ging zonder ook. Verandering van bedrijf kost heel veel tijd en energie, en dat moet je willen. Veel mensen hebben dat niet en de grootste categorie die wil dat ook niet: "Als ik mijn koeien nou gewoon droogzet met peninsuline en dat gaat goed, dan is dat toch prima. Waarom zou ik het risico nemen dat ik een goede koe kwijtraak?".

En dat geldt denk ik voor voorlichtingsinstituten ook wel. Daar zit natuurlijk nog een heel circuit aan vooraf met politiek en handel noem maar op. Voorlichting werd gevoed door overheid, en deze overheid stond voor schaalvergroting en meer produceren. Er wordt vanuit de politiek nu geregeerd vanuit enerzijds veel meer kennis, maar ook vanuit veel meer emotie. Glyphosaat bijvoorbeeld wordt gezien als slecht, maar men weet niet of alternatieve manieren echt beter zijn of misschien nog wel negatievere effecten hebben: er worden beslissingen genomen vanuit emotie.

Dit is één van de punten die uit mijn resultaten naar voren komt. Er lijkt een groter gat te ontstaan tussen enerzijds mensen die graag technologische middelen gebruiken om de landbouw te ontwikkelen en anderzijds mensen die zich hiertegen afzetten en terug willen 'naar de natuur' en naar 'pure landbouw'. Herkent u deze trend ook?

Ja, ja, dat is helemaal waar. En onder druk van een aantal wettelijke instanties of emotioneel beladen uitspraken, zoals Marianne Thieme, worden mensen soms weer verder uit elkaar gedreven maar soms ook weer dichter naar elkaar toe gedreven. Fruitteelt is hiervan wel een positief voorbeeld: gewasbescherming wordt aangescherpt en dan ga je steeds meer richting biologisch. Totdat er een moment komt, dat bleek ook wel, dat je met biologische teelt vast gaat lopen omdat de productie niet hoog genoeg meer is. Met fruit zal dit wel meevallen, maar als dit met bijvoorbeeld aardappels gebeurt, zullen veel burgers en politici op hun achterste poten staan en dan gaat het proces weer de andere kant op. Maar het is waar: een terechte constatering. Dat maakt het ook voor de LTO zo moeilijk, die moeten met alle wensen en gevoelsmatige uitspraken rekening houden.

U heeft het vooral over boeren gehad, LTO als landbouworganisatie en overheden. Welke groepen actoren spelen er volgens u nog meer een rol in het debat?

Natuur- en milieuorganisaties natuurlijk. En politiek ook wel, maar daar hou ik helemaal niet van dus daar meng ik me niet te veel in. Maar dat het onderwerp van duurzaamheid door verschillende actoren en ook binnen de politiek nu meer onder de aandacht komt, heeft er wel toe geleid dat we er in de Nederlandse nu serieuzer mee bezig zijn.

Wat mij ook opviel is dat wetenschappers die zich in het gesprek mengen verreweg de grootste groep actoren vormen. Hieronder schaar ik bijvoorbeeld ook Dijkhuizen en Louise Fresco. Herkent u deze trend?

Ja, dat denk ik wel. Ik denk dat mensen met naam en status wel veel te zeggen hebben. Braks is natuurlijk ook zo'n fenomeen. Je kon het niet met hem eens zijn, maar als hij was zei dan was dat

waarheid en zo moest het dan gebeuren. Ik denk dat mensen met naam en faam inderdaad wel veel onder de aandacht komen.

U vertelde al dat er bij boeren onderling veel verschillende visies op duurzame landbouw heersen. Is dit ook zo wisselend bij andere groepen actoren of hebben sommige actoren meer kenmerkende rollen in het debat?

Ik denk dat de visies binnen groepen actoren ook erg verschillen en dat het debat gewoon erg gecompliceerd is. Duurzaamheid is zo'n lastig begrip dat van alles kan betekenen. En daar is de individualisering van de maatschappij bij gekomen. Zodra jij met een aantal burgers een mening hebt, heb jij ook iets te zeggen en ben je net zo belangrijk als een organisatie zoals de LTO. Dat burgers op deze manier een steeds grotere rol krijgen, maakt het debat nog lastiger. Op zich is dit wel positief, want uiteindelijk produceer je voor de burgers dus die moeten en mogen ook mee bepalen hoe er geproduceerd wordt. Het lastige is alleen dat hun kennis en meningen lang niet altijd stroken met hun handelen. Op het meest negatieve gezegd, en daar zijn we natuurlijk Hollanders voor, we praten en zeuren vooral over wat er niet goed gaat, maar uiteindelijk willen we toch alles voor de laagste prijs. Dat sluit er ook wel bij aan dat boeren en tuinders vervolgens ieder hun eigen weg kiezen, naar gelang we hier zitten. Je ziet dat je automatisch onder invloed van de burgers met je bedrijfsvoering richting hun wens verschuift. Burgers sturen daarin wel, en daar moet je als boer voor open willen staan. Maar tegelijkertijd is het aanbod van al die verschillende productiewijzen juist verwarrend voor de consument: wat is nou eigenlijk het beste?

Als u nu kijkt naar het debat in de afgelopen 10 jaar, wat ziet u dan als belangrijkste veranderingen in de discussie?

Bewustwording dat de landbouw zoals het ging en nog steeds een beetje gaat, een doodlopende weg is voor Nederland. Dus het gesprek over duurzaamheid in de landbouw is absoluut sterker geworden.

En inhoudelijk gezien? Lijken de visies op duurzame landbouw die er bestaan juist meer uiteen te lopen of naar elkaar toe te komen?

Er is een golf geweest van ieder voor zich: die LTO voorzitter die lult maar wat en ik vaar toch mijn eigen koers. Nu zie je dat er verschillen en tegenstellingen ontstaan tussen verschillende sectoren: de ene sector voldoet wel aan duurzaamheidseisen en de andere niet. Ik denk dat dat niet gunstig is. De algemene voorzitters bij landbouworganisaties, dus niet de sectorale, geven nog wel aan dat de huidige weg niet gunstig is en die blijven waarschuwen. Maar je ziet dat de hele beweging van duurzaamheid in de landbouw wel op gang is gekomen. En degenen die hier niet

aan mee willen doen die vluchten naar het buitenland denk ik. Ik heb het hierbij wel over een trend richting duurzame landbouw in zijn algemeenheid. Daarbinnen blijven nog steeds de drie categorieën bestaan die jij ook al had omschreven.

Verder lijken bedrijven nu meer open te zijn over hun bedrijfsvoering en met name kosten. Vroeger was het taboe om hierover te spreken als boer met andere boeren, behalve in de glastuinbouw. Nu lijken boeren in andere sectoren ook iets te veranderen. Economische aspecten delen blijft lastig, maar over zaken als teelt en gebruik van gewasbescherming wordt nu meer gesproken. Hierdoor is makkelijker om vergelijkingen tussen bedrijfsvoeringen te maken over wat duurzamer en voordeliger is en kan er meer van elkaar geleerd worden.

Denkt u dat de maatschappelijke discussie over duurzame landbouw op een vruchtbare manier gevoerd wordt? En wie denkt u dat er een rol kan spelen om dit te verbeteren?

Het fenomeen ‘onbekend maakt onbemind’ speelt een rol in de landbouwsector. Als iemand beleidsmatig iets verkondigt over deze sector, maar een boer kent diegene niet, dan is het lastig om een debat met elkaar te voeren. Als een boer iemand weet te vinden, dan is dat al een stuk makkelijker. Het niet kennen van elkaar en elkaar daardoor ook niet opzoeken om te praten is een heel belangrijke.

Hierop aansluitend denk ik ook dat overheden en stichtingen beter benaderbaar zouden kunnen zijn. Stichting milieukeur zat bijvoorbeeld op een onmogelijke plaats in Den Haag, waar je met allerlei openbaar vervoer naar toe moest. Dan denk ik, ga bij het station zitten of verhuis naar het midden van het land. Je wil namelijk een gesprek voeren met mensen die vanuit het hele land komen. Nou kan je het ook omdraaien, door als stichting zelf het land in te trekken, maar dat is ook lastig. En ik denk dat het voor heel veel groeperingen geldt dat de drempel om elkaar te benaderen heel hoog is. Er is een keiharde drempel tussen stad en land.

Maar ook boeren onderling komen soms moeilijk met elkaar in contact: je weet van elkaar niet altijd goed waar de ander zich mee bezig houdt en wat je aan elkaar kan hebben. En je ziet elkaar dan vaak toch als concurrent.

Bij wie denkt u dat de grootste verantwoordelijkheid ligt om deze drempels te verlagen?

In mijn omgeving hebben we hier gemeente Utrecht voor benaderd, zodat zij iets kunnen bieden om iedereen bij elkaar te brengen.

En heeft u het gevoel dat u als boer voldoende uw stem kunt laten horen?

Nou ik heb wel het gevoel dat er vooral over boeren gesproken wordt en niet met boeren. En dat heeft twee oorzaken. Eén: we spreken elkaars taal niet, boeren en niet-boeren. Gelukkig kunnen mensen uit de boerensector met een hogere opleiding tegenwoordig vaak makkelijker met

mensen uit andere sectoren communiceren. Maar er blijft natuurlijk altijd een onbegrip. Ik moet gewoon 60 uur werken om alles hier rond te krijgen en als een ander maar 30 of 40 uur hoeft te werken, heeft diegene meer tijd voor andere dingen dan ik. Dan wordt er bijvoorbeeld een bijeenkomst georganiseerd om 17u. Dan komt er natuurlijk geen enkele melkveehouder, want tussen 17u en 20u moeten al die koeien gemolken worden. Daar is niet over nagedacht! En dit soort dingen gebeuren in andere sectoren ook. Er heerst gewoon veel onbegrip voor elkaars leefwereld.

Maar ik moet wel zeggen, ik sta versteld van de energie die er in de leeftijdscategorie 20 tot 30 jaar zit. Ik werk bijvoorbeeld met Local2Local op de Uithof, en daar merk ik dat. Maar we maken geen gebruik van deze energie! Want we weten elkaar niet goed te vinden. We hebben trouwens wel via deze groep bereikt dat er in het restaurant van het UMC streekproducten geserveerd worden. Wij als boeren komen namelijk niet in contact met zo'n bestuur, maar via zo'n groep mensen komen we via de achterdeur naar binnen. Ik denk dat je het dan zo moet doen.

Ik geloof dat ZLTO in Brabant ook een soort samenwerkingsdeal is aangegaan met een club als Wakker Dier. Ze zijn samen in gesprek gegaan over hoe nu verder met de varkenssector. Marianne Thieme daarentegen, die verliest juist heel veel steun en draagvlak doordat haar extreme opstelling, terwijl ze wel veel goede elementen heeft. Maar goed, zo zijn er dus wel gesprekken en initiatieven die wel werken. Je moet het doen met de mensen die je hebt. En je moet oog hebben voor elkaars verschillende belangen en ieders verschillende invullingen aan oplossingen voor problemen. Zo was er laatst een discussie over minder vlees eten. Maar tegelijkertijd worden er ganzen rond Schiphol vergast omdat ze vliegtuigen in de weg zitten. Nou dan krijg je die discussie dat we geen dieren zouden moeten eten. Maar dan denk ik, als ze bij Schiphol vergast moeten worden, wees dan slim en vang ze op een goede manier om ze op het menu te zetten.

Dus eigenlijk zegt u dat u vaak een interdisciplinaire benadering van problemen mist om tot integrale oplossingen en beleid te komen?

Ja, precies. Ik denk dat als dat er meer zou zijn, dat die duurzaamheidsstappen – wat deze ook mogen zijn – sneller gaan. Omdat mensen langs elkaar heen praten.

Iets anders wat veel voorkomt is de discussie over land delen of land sparen. De een zegt, we moeten landbouw intensiveren want dan blijft er ruimte over voor natuurgebieden. De ander zegt, nee, natuur en landbouw moet geïntegreerd worden. Komt dit debat u bekend voor? Leeft dit debat onder boeren?

Jazeker. Het hangt er wel sterk vanaf in welk deel van Nederland je woont. In deze omgeving van Utrecht speelt deze discussie weinig, want er zijn weinig natuurgebieden. Er is hier bijvoorbeeld

wel een weidevogelclub, maar die zijn er puur voor de paar extra centen. Maar als je meer naar het westen van het land gaat, is het gewoon een sport om zoveel mogelijk weidevogels op je land te hebben.

Denkt u dat de subsidies dan de voornaamste reden is dat boeren dit doen?

Er is zeker een groep die het voor het geld doet. En je hebt een groep die het gewoon leuk vinden en het als een uitdaging zien om aan agrarisch natuurbeheer te doen. Ik weet echter niet wat deze groep zou doen als ze er helemaal niks voor kregen, dat is de andere kant. Ik denk wel dat deze boeren zich er echt bewust van zijn dat ze iets bijdragen aan bijvoorbeeld de biodiversiteit. Ik denk niet dat de andere groep boeren, die intensieve landbouw bedrijven, dit bewust doen met het argument om natuurgebieden te besparen – dit is gewoon inherent aan de bedrijfsvoering.

Is er verder nog iets dat u graag kwijt wilt?

Ik hoop dat jouw onderzoek weer een bijdrage kan leveren aan hoe we nu verder moeten. Ik vind het altijd erg jammer om te zien dat er zo veel kennis is en wordt geproduceerd, maar dat er maar met een heel klein deel iets gedaan wordt.

10.7 Bijlage 7. Transcriptie interview 3. Rob van Brouwershaven. Datum afneming: 9 mei 2016.

Kunt u iets over uw achtergrond vertellen?

Ik ben geograaf, dus ik kom niet uit de landbouwhoek. Ik was hiervoor directeur Natuur. Op zo'n ministerie maakt het op een gegeven moment niet meer uit wat je hebt gestudeerd – je kent gewoon het ambacht van ambtenaar of directeur zijn. Maar ik ben sociaalgeograaf van huis uit. En ik heb sinds mijn studie 6 jaar bij het Ministerie van Onderwijs gewerkt en vervolgens bij het Ministerie van Landbouw. Nu dus bij het Ministerie van Economische Zaken.

Herkent u de drie perspectieven op duurzame landbouw die ik heb onderscheiden in het nationaal maatschappelijke debat?

Ja. Ik hanteer in eerste instantie vooral een tweedeling. Ik herken het zeer. Je hebt degenen die zeggen van nou, als we het huidige systeem maar steeds efficiënter maken en steeds zuiniger omgaan met grondstoffen, met nutriënten, met gewasbeschermingsmiddelen, dan wordt de impact minder. En dan kunnen we nog meer produceren met minder impact. Het andere perspectief is om fundamenteel naar een andere manier van produceren te kijken. Dat is denk ik vooral die ecologische benadering: hoe om te gaan met grootschalige monoculturen, waar we soms de bodem mee uitputten – ik generaliseer nu heel erg – en die op de lange termijn niet houdbaar zijn. Dus we moeten fundamenteel iets veranderen aan het systeem hoe wij voedsel produceren. Vanmiddag ga ik bijvoorbeeld naar het college van toelating gewasbeschermingsmiddel en daar kan je dus proberen om zo secuur mogelijk te kijken naar welke gewasbeschermingsmiddelen je toestaat. Maar je moet eigenlijk breder kijken: is onze manier van landbouw wel duurzaam, gaan we met respect om met de bodem, hoe kunnen we plagen zo veel mogelijk voorkomen? En dan pas zou je naar gewasbescherming moeten kijken. Dat is dus niet zozeer efficiënter maken, maar het systeem bekijken. Die tweedeling zie ik heel erg. En dan speelt die technologie eigenlijk bij beide een rol. Je kan technologie gebruiken om landbouw efficiënter te maken, maar technologie helpt natuurlijk ook bij die systeemverandering in dat ecologisch perspectief. Daar moet je niet je ogen sluiten voor technologie, integendeel.

Ik heb zelf een aantal actoren onderscheiden in het debat. Welke spelen volgen u een belangrijk rol in Nederland?

Een van de lastige dingen in die omslag naar duurzame landbouw, waar je naar zoekt, is dat er eigenlijk niet meer één duidelijke leidende partij is. Vroeger was de landbouw heel sterk georganiseerd door de zogenoemde groene lobby, de landbouwlobby. Heel veel boeren waren toen ook sterk verboden aan één organisatie, bijvoorbeeld de LTO. En ik denk dat er nu niet één belangrijkste partij is aan te wijzen die leidend is in deze. Je ziet dat er veel verschillende invloeden

zijn. Op internationaal niveau komt er nu bijvoorbeeld meer erkenning voor milieuproblemen zoals klimaatverandering. De klimaatop in Parijs heeft dan weer invloed op het landbouwbeleid in Nederland. Als Wakker Dier iets zegt over plofkippen, dan heeft dat een belangrijke invloed op de veehouderij in Nederland. Maar ik ga nou niet zeggen dat Wakker Dier de belangrijkste stakeholder is. Het is inmiddels een enorm veld van partijen en situaties die invloed hebben op het debat. Zo ook de overheid. Het maakt heel erg uit of een staatssecretaris laat zien of hij gaat ingrijpen op gewasbeschermingsmiddelen of dat hij probeert de boel toch een beetje nat te houden, bijvoorbeeld. Dus ook de overheid is van invloed. Maar ik ga ook niet zeggen dat de overheid de belangrijkste invloed is. Dat kan de overheid inmiddels ook niet meer waarmaken. Het is echt een soort multi-stakeholder netwerk dat bepaalt hoe we verder gaan.

Uit mijn analyse kwam naar voren dat er heel weinig uitspraken van overheden en politici in media naar voren komen over dit onderwerp en juist heel veel vanuit wetenschappers en wetenschappelijke instellingen. Herkent u dit?

Nou, ik noemde net niet de wetenschap, maar ik dacht wel, die moet ik ook noemen. De wetenschap is zeker van belang, maar ook niet allesbepalend. Je kan nog zo veel kennis hebben, je moet wel zorgen voor goede kennisverspreiding. Een gemiddelde boer krijgt zoveel informatie om de oren dat hij niet meteen iets anders gaat doen. Dat je weinig tegenkomt van de overheid, verbaast me, maar dat gaat natuurlijk ook veel via kamerbrieven en dergelijke, dus daar gaat natuurlijk heel veel achter weg. Politici zoeken wel de krant, maar niet dagelijks.

Herkent u ook binnen die groepen actoren een kenmerkende gemeenschappelijke visie of zijn de visies binnen die groepen ook nog erg wisselend?

Ja, dat is ook een goede vraag. Dat heeft te maken met waar ik net mee begon: de landbouw is niet meer op één manier georganiseerd. Er zijn nu veel verschillende partijen daarvoor, en dus ook meningen en visies. De biologische landbouw is inmiddels heel belangrijk en dat is echt een heel andere visie dan onderdelen van wat wij de gangbare landbouw noemen, om maar één voorbeeld te noemen. Maar hoe je omgaat met het mestprobleem, dat is ook een voorbeeld van duurzaamheid, daar denken binnen LTO verschillende mensen heel verschillend over. Er zijn dus veel verschillende mensen met verschillende visies. Er is in Nederland geen duidelijk overeenstemming van: daar gaan we heen.

Ervaart u dat als een heftig gevoerd debat of juist eerder een constructief debat?

Het is wel een beetje aan het kantelen vind ik. Het is wel heftiger geweest in die zin, dat – net zoals bij die klimaatdiscussie – in het begin vond ik dat sommige duurzaamheidsvraagstukken wel werden ontkend door bepaalde partijen. De gevestigde orde, de staande bedrijven die hebben

geïnvesteed in huidige systemen, die houden natuurlijk vast aan wat er nu is, want dat is van hen en daar hebben ze in geïnvesteed, enzovoort, enzovoort. Dus het duurt altijd een tijd, als je een veranderproces in de maatschappij aangaat, voordat je een beetje een common sense krijgt over: “er moet worden veranderd”. Dat er wat moet gebeuren, daar zijn we wel voorbij. Er is in de landbouw natuurlijk enorm veel gebeurd in bijvoorbeeld mestverwerking, stalsystemen, dierenwelzijn, antibioticagebruik – noem het maar op, er is heel veel al gebeurd. Dus in die zin is het echt wel een zoektocht geweest, maar is nu de common sense dat we druk bezig zijn met dingen en dat we nog verder moeten wel duidelijk. LTO zegt nu dat zij de landbouw als oplossing zijn voor allerlei maatschappelijke problemen. Het klimaatprobleem bijvoorbeeld, kan je ook verminderen door bepaalde manieren van landbouw bedrijven. Stoffen en bodems kunnen ook CO2 vasthouden bijvoorbeeld. Dus als LTO zegt, ‘de landbouw als oplossing voor een probleem’, laat dat zien dat zij ook wel willen verduurzamen. Het debat is niet meer heftig in die zin.

Maar bijvoorbeeld omtrent gewasbescherming, zijn er nog behoorlijke tegenstellingen. Natuur- en milieuorganisaties zeggen dat ze af willen van neonicotinoïden, terwijl telers zeggen dat ze zonder dat spul over moeten stappen op middelen die nog erger zijn. Dat wekt wel discussies op. En bijvoorbeeld staatssecretaris van Dam zei ook dat het opvalt dat de partijen in de Tweede Kamer behoorlijk tegenover elkaar staan. Er zijn partijen die verduurzamen maar onzin vinden en er zijn partijen die het absoluut te langzaam vinden gaan. In die zin is het wel heftig soms daar.

En wat zijn inhoudelijk gezien de grootste discussiepunten, waar het gesprek het meest op vastloopt?

De veehouderij houdt de gemoederen wel erg bezig. Er zijn partijen, ook de in de Tweede Kamer, die het hebben over de vleesindustrie. En die vinden dat we veel minder dierlijke producten moeten produceren. Dat is wel een heftig debat. Die gewasbescherming is toch ook wel redelijk heftig. En hoe los je het mestprobleem op – de overheid moet nu wet na wet maken om het mestprobleem in de hand te houden. Dat doen we niet omdat we dat zo leuk vinden, maar blijkbaar moet er met wetten worden ingegrepen op een systeem.

En heeft u ook weleens gehoord van ‘het land sparen, land delen debat’?

Nee, niet direct.

Het idee van land sparen gaat uit van intensieve landbouw zodat er ruimte over blijft voor natuur. Land delen gaat uit van vermenging van landbouw en natuur, om de biodiversiteit om de biodiversiteit op het landbouwterrein zo hoog mogelijk te houden.

Ja, nu je de inhoudt vertelt herken ik het meteen. Het heeft veel te maken met die tweedeling waar ik mee begon: ga je proberen om zo intensief en zuinig mogelijk je voedsel te produceren, of neem je het verwevingsmodel. In mijn vorige functie als directeur Natuur heb ik bijvoorbeeld de natuurvisie gemaakt die heel erg uitgaat van dat tweede model. In het natuurbeleid was het ook heel lang zo, dat we zeiden dat het ons niet uitmaakt wat er in de rest van Nederland gebeurt, maar we zorgen in ieder geval dat er voldoende natuureservaten komen: het land sparen idee. Dat kan, en dat is tot op zekere hoogte wel succesvol geworden. Maar je creëert ook tegenstellingen, want die natuureservaten hebben toch last van die intensieve gebieden, door bijvoorbeeld stikstof uitstoot enzovoort. Die natuurvisie zegt dus eigenlijk van: dit idee was tot op zekere hoogte goed, je moet een bepaalde basis hebben aan natuureservaten in een land hebben. Maar laten we nou alsjeblieft ervoor zorgen dat die dingen elkaar gaan versterken. Want natuur heeft ook een hele positieve invloed op landbouw, in de zin van minder plagen, goed waterbeheer, enzovoort. Het zou zonde zijn om niet de waarde voor elkaar te onderkennen. Ook de biologische landbouw bijvoorbeeld gaat heel erg uit van dat verwevingsmodel. Dus ik herken de inhoud van deze discussie heel erg, en dat is inderdaad een debat.

En van die twee globale onderscheidingen waar we nu over spreken, intensief of vermenging, welke daarvan is dominant in het Nederlands debat?

Ik denk dat ik in mijn antwoorden laat zien dat het nog wel een enorme zoektocht is. Het is niet zo dat er een bepaalde stroming duidelijk meer aanhang krijgt: dat is echt zoeken. Aalt Dijkhuizen, de voormalig baas van de WUR, die is een heel sterk voorstander van het intensieve idee, en die wordt ook wel door veel mensen bekritiseerd daardoor. Het houdt elkaar daardoor scherp en het debat is levendig – het gaat niet duidelijk één richting op. Het is niet zo dat Aalt zonder meer heel veel aanhangers heeft. Hij is wel aanwezig, maar anderen in die andere hoek zijn dat ook wel. De vorige staatssecretaris, Sharon Dijksma, die zij altijd – dan nam ze bijvoorbeeld biologische landbouw, wat echt een voorbeeld is van het twee model (*ecologisch/land delen*), ten opzichte van de gangbare landbouw, wat in ieder geval het eerste model kent (*intensivering/land sparen*) – ze moeten vooral van elkaar leren. Want de biologische landbouw kan ook nog veel leren van de gangbare en andersom, dus misschien moet er wel een van de twee niet winnen.

Hoe denkt u dat dat deze kennisuitwisseling makkelijker zou kunnen gaan?

Wij zijn er erg voor om de dialoog met elkaar te voeren en ook om onderzoek aan te jagen, wat probeert die dingen bij elkaar te brengen. Want als mensen met elkaar praten en kennis uitdelen en gemeenschappelijk zoeken naar wat een volgende stap zou kunnen zijn, kan er van elkaar geleerd worden. Want wat je niet weet, daar doe je niks mee. Ten minste van elkaar weten waarom iemand iets doet en wat dat oplevert. Bijvoorbeeld, rond de antibiotica, daar was op een gegeven

moment de maat vol: als we doorgaan met antibiotica in deze mate aan dieren te geven, dan krijgen wij daar als mensen heel veel last van. Dus daar moest wat gebeuren. De biologische landbouw had best goede ervaringen met veel minder antibioticagebruik. Dus het van elkaar leren, vind ik de belangrijkste opgave die we hebben. Dit gaat echter niet altijd snel, want wat de boer niet kent dat eet hij niet. Maar als je terugkijkt naar een jaar geleden is er al heel veel veranderd in positieve zin.

Ook dat partijen meer gemotiveerd zijn om zich hierbij te betrekken?

Ja, absoluut. Er wordt nu bijvoorbeeld door boeren en natuurbeheerders veel meer met elkaar gepraat dan tien of twintig jaar geleden – toen stonden ze echt tegenover elkaar. Een boer kan ook wat leren van natuurmensen en omgekeerd. Dus ik vind dat er meer wordt samengewerkt en gesproken.

En denkt u dat er naast ruimte geven aan dialoog nog andere mogelijkheden zijn om het debat beter te laten verlopen?

Ik zit nu veel meer op het domein voedsel, en daar heeft het Rijk naar aanleiding van een WRR rapport een soort agenda gemaakt. Een kabinetsbrief over voedselbeleid. De WR zegt dat we veel meer moeten kijken naar wat voedsel met onze gezondheid doet, of het huidige systeem houdbaar is en of het systeem robuust is – dat waren de drie hoofdpunten. Daar heeft het Rijk een agenda voor gemaakt om via allerlei acties, onderzoek en debatten – dialogen liever – te proberen dat onderwerp wat dichterbij te brengen. En het maken van zo'n agenda als Rijk, of zelfs een visie, helpt wel om een samenleving aan het praten, zoeken en handelen te krijgen. Uit de dialogen die na het opstellen van zo'n agenda ontstaat komen af en toe ook maatregelen uit. Om er één te noemen: Martijn van Dam zegt, als mensen beter weten wat er in hun eten zit, waar het vandaan komt, welke boer het heeft geproduceerd, en de consument van die boer zien op een plaatje en kan op internet lezen hoe duurzaam die bezig is of niet – die transparantie over voedsel kan leiden tot bewustzijn. Naast het maken van een agenda en het voeren van een dialoog moeten we er dus ook voor zorgen dat de informatie over voedsel beter wordt. Dat is wat we nu aan het doen zijn en dat kan heel erg helpen voor bewustwording onder consumenten. En dan kunnen consumenten aan boeren vragen van, doe je wel genoeg? Dus dan is het de consument mobiliseren als instrument.

Een van de trends die mij opviel is dat er een soort kloof ontstaat tussen mensen die neigen naar verduurzamen van landbouw door middel van technologie en ontwikkeling en dat een andere groep mensen zich hier tegen afzet en terug wil naar alles wat natuurlijk is en biologisch. Deze discussie lijkt op een emotionele toon gevoerd te worden. Herkent u dit?

Ja, ik herken dat. Maar er in jouw vraag lijkt ook te zitten dat dit tot een soort tweedeling leidt. En of het gesprek daardoor niet te veel over emoties gaat. Tja, nou... Kijk, ik vind ze allebei heel belangrijk. Ik vind dat we uiteraard de technologische mogelijkheden niet in de ban moeten doen, want die zijn heel waardevol. Maar de emoties, dat is geen geitenwollensokken gedoe – nee, die staan ook ergens voor en daar moeten we ook naar luisteren. Als mensen heel erg emotioneel praten over, hoe kan het nou dat die landbouw zo ver van de natuur afstaat inmiddels: dit lijkt een emotie, maar daar zit een waarde achter. We moeten onze aarde niet uitputten, maar zorgen dat die aarde kan blijven draaien. Dus beide zijn van belang. En bij emotionele uitspraken moeten we luisteren naar de waarde die erachter ligt. En andersom ook. Bij de discussie over genetisch gemodificeerde gewassen, wordt gentech vanuit die emotionele hoek gezien als altijd fout. En dat is ook erg jammer. Want die technologie kan heel erg helpen om gewassen minder afhankelijk te maken van gewasbeschermingsmiddelen. Dus we moeten zowel de aanhangers van techniek als de meer emotionele mensen hun gelijk geven en ze zijn beide het aanhoren waard.

Ja. Maar zoals u bijvoorbeeld omschrijft bij het voorbeeld van de gevoelig liggende GMO's, zijn er mensen die daar per definitie op tegen zijn. Is zo'n sterk gevoel tegen een ontwikkeling niet iets wat het debat onmogelijk maakt?

Ja, dat is zeker waar. Dat merken wij ook en dat vinden we jammer.

En hoe gaan jullie daar mee om?

Ja, dat is een goede vraag. Dat is een van de moeilijkste onderwerpen. Want ik had het net over waarden, maar in dat debat zie je dat die waarden van mensen bijna overgaan in een soort geloof. Iets is áltijd fout. Daar kan je op verschillende manieren mee omgaan. Je kan proberen zo veel mogelijk objectieve informatie erover te verzamelen. Dat gebeurt ook wel. Deze techniek wordt bijvoorbeeld weleens toegestaan als er wetenschappelijk is aangetoond dat het geen kwaad kan. Dus je kan informatie verstrekken als overheid. Je kan ook daarover weer de dialoog creëren, maar dat mislukt ook wel. En wat wij nu aan het doen zijn, is om een afwegingskader te maken: waar moet je op letten als je beoordeelt of iets kan of niet. Je maakt een soort geobjectiveerd afwegingskader waarin we het met elkaar eens zijn op welke punten je moet letten voordat je toestemming geeft. Daar zal dan waarschijnlijk een commissie komen die dat afwegingskader beoordeelt bij een aanvraag voor een genetisch gemodificeerd gewas. Je kan proberen een gezaghebbende club te maken van beoordelaars. Dan haal je het debat wat uit de emotie weg. Dat is een manier om er mee om te gaan.

Een veelgebruikt argument voor intensieve landbouw is: we moeten de wereld voeden. Ik las gister een rapport waarin werd beweerd dat dit argument doelbewust wordt gebruikt

om de gangbare landbouw te kunnen behouden en maar niet hoeven om te schakelen op een ander systeem. Is dat iets wat u in de politiek terugziet? Wordt dat argument daar gehanteerd?

Ja, het wordt gehanteerd. Het zorgt er in ieder geval voor dat je even niet verder kijkt dan je neus lang is. Ik maakte eerder een paar verwijzingen naar de klimaatdiscussie. Je hebt toen natuurlijk een paar grote oliemaatschappijen gehad die zeiden dat we wel gas en olie moeten blijven gebruiken, anders kunnen we de energievoorziening niet voorzien. En die hebben bewust dat aangezet om met hun olie- en gasproductie te blijven door gaan. En ik denk dat zo'n argument af en toe bewust wordt ingezet om de gangbare landbouw door te kunnen laten gaan. Dus als ik sec op je vraag antwoord, zeg ik: ja, dat zal bewust gebruikt worden. Maar het zal niet altijd op die manier gehanteerd worden. Er zit ook een grond van waarheid in, want je moet niet de kracht van de intensieve landbouw weggooien. De wereld moet gevoed worden. Dus als het argument gebruikt wordt, dat is niet verkeerd. Maar als het gebruikt wordt om niet te hoeven veranderen moet je oppassen. Dan maak je jezelf blind voor nodige verandering.

10.8 Bijlage 8. Transcriptie interview 4. Herman van Bekkem. Datum afneming: 9 mei 2016.

Kunt u kort vertellen wat uw achtergrond is?

Ik ben milieu-maatschappij wetenschapper. Ik heb in Utrecht gestudeerd en ben daar afgestudeerd met een discours-analyse en media-analyse over wat maatschappelijke organisaties vinden van gentech in landbouw. Met een discours-analyse zoek je eigenlijk naar de achterliggende waarde achter het woordgebruik van actoren in een discussie. Ik heb toen ook gekeken naar de maatschappelijke discussie over GGO's in de landbouw, dus een onderdeel van wat jij onderzoekt. En daarna ben ik met deze theoretische visie over genetische modificatie naar Brazilië gegaan. Daar heb ik gewerkt voor een fairtrade en biologische sojacorporatie, om te zien wat het verschil is tussen gangbare en biologische sojaproductie. Toen ben ik met die motivatie bij Greenpeace aan de slag gegaan. Dat doe ik nu 9 jaar. Ik heb hier in het begin veel gewerkt rondom het thema GGO's. En zo zijn wij gaandeweg veel meer over duurzame landbouw gaan praten, omdat wij tot de ontdekking kwamen dat de focus op alleen GGO's ons niet in staat stelt om een systeemverandering in landbouw op gang te brengen. Op die manier beland je namelijk telkens in een theoretisch discussie over technologie. Dat stelt ons niet in staat om de stappen te zetten die gezet moeten worden. Dus toen zijn we ongeveer 6 jaar geleden onze campagne gaan verbreden en over duurzame landbouw gaan praten. Technologie is daar een onderdeel van. Nog langer terug ben ik natuurbeheerder geweest en heb ik MBO ecologisch groenbeheer gedaan en HBO propedeuse bos- en natuurbeheer.

De drie perspectieven op duurzame landbouw die ik voor mijn onderzoek heb onderscheiden, herkent u deze in het maatschappelijk debat dat in Nederland op nationaal niveau gevoerd wordt?

Mijn eerste reactie bij dit soort theorie over hoe discussies werken, is dat je er naar mijn beleving mee voorbij gaat aan het gegeven dat stakeholders dingen zeggen met belang. Bijvoorbeeld, het intensiveringsperspectief, zegt 'voedselzekerheid garanderen'. Dat is een manier om dingen te framen. Om aanspraak te maken op de opvattingen die wij in ons hoofd hebben en hoe wij dingen percipiëren. Dus dat maakt aanspraak op de gedachte 'mensen in Afrika hebben honger, dat is omdat ze geen eten hebben, er dus een tekort aan eten en met techniek moeten we meer eten maken'. Als je constant blijft aandringen op het frame dat mensen in hun hoofd hebben om met dat frame de wereld te bekijken, dan past jouw boodschap veel beter in hoe de ontvanger van jouw boodschap omgaat met wat je wil zeggen. Ik vind dat veel van dit soort theorieën, hoewel het hele nuttige exercities zijn, uiteindelijk zijn bedoeld om politiek dingen voor elkaar te boksen. Bijvoorbeeld, Monsanto zegt duurzaam 9 miljard mensen te kunnen voeden, dat is een manier om

ervoor te zorgen dat politici zo soepel mogelijk met hun technologieën om te gaan om uiteindelijk 9 miljard mensen te kunnen voeden.

Nu ga ik naar je perspectieven. Ik denk dat het technologisch perspectief en het intensiveringsperspectief misschien wel hetzelfde perspectief is. Ik deel de discussie altijd in in twee stromingen. De eerste is sustainable intensification, dat is het intensiveringsperspectief. Dit gaat uit van een beetje een LCA-achtige manier van denken, met levenscyclussen. Dat is een beetje het Wageningse paradigma. Zo veel mogelijk kilo's product van een kilo product van een hectare met zo weinig mogelijk input. Dus je als probeert zo veel mogelijk te produceren en de externe effecten te beperken, dan ben je bezig met duurzame ontwikkeling. Het andere perspectief, waar wij meer van zijn, gaat over agro-ecologie, en dat is meer het ecologische perspectief. Dat komt eigenlijk neer op niet natuur vermengen met landbouw, maar landbouwen mét natuur. Landbouw bedrijven met behulp van ecologische principes. Goed zorgen voor de bodem, want dan kun je met zo weinig mogelijk nutriënten duurzaam voedsel maken. Een weerbaar systeem dat bestendig is tegen klimaatverandering, tegen plagen kan, et cetera. En waarmee je door die diversiteit toch een goede boterham aan kan verdienen. Dus: monocultuur versus diversiteit. Ik denk dus dat, kort gezegd, het technologisch perspectief onderdeel is van het intensiveringsperspectief, omdat intensivering wordt gedaan door technologische ontwikkeling. Tegelijkertijd zitten in het ecologisch perspectief ook behoorlijk wat technologische ontwikkeling hoor. Agro-ecologie kan hier namelijk veel baat bij hebben. Bijvoorbeeld, market-insisted selection, de kennis van genen toepassing in de veredeling van planten. Of GPS gestuurde schoffelmachines, waarmee je precies weet waar je plantje staat en je hieromheen kunt schoffelen.

U zei dat, volgens de visie van Greenpeace, het bij agro-ecologie niet gaan om landbouw vermengen met natuur – u legde het accent net anders. Maar herkent u dan wel het 'land delen, land sparen debat'?

Ja. Maar dat heeft weer te maken met dat intensiveringsmodel. Zoveel mogelijk produceren op de landbouwgebieden die we hebben, zodat je het bos kunt laten staan. Dus dit gaat uit van intensivering.

Maar aan de andere kant staat het land delen idee. Dit gaat juist uit van landbouw extensiveren en in combinatie met natuurbeheer landbouw bedrijven. Sluit dat dan wel aan bij jullie visie, of is dat toch weer een ander perspectief?

Ja, daar ben ik het wel mee eens. Agro-ecologische landbouw is bijvoorbeeld het planten van bloemstroken rondom je akkerbouw, zodat de biodiversiteit op je landbouwgrond vergroot. Dus ja, dit valt wel onder onze visie. Functionele agro-biodiversiteit, noem ik dat. Maar functionele

agro-biodiversiteit kun je dus alleen maar hebben op een verschillende niveaus: van het niveau tot het plantje tot het landschap.

Als u kijkt naar de discussie over duurzame landbouw op nationaal niveau. Welke belangrijkste actoren onderscheidt u hierin?

Nou, ik onderscheid dus twee grote stromingen in visies. Dat intensiveringsperspectief, is vooral wat ze in beleidsland de gouden driehoek noemen. Dit bestaat uit de universiteit van Wageningen en alles wat daaromheen zit, de industrie – dus veevoer, Campina, de zadenveredelaars, bestrijdingsmiddelenindustrie, en het ministerie. Die maken met zijn allen het landbouwbeleid. En dat komt dus vaak uit in de belangen van die driehoek.

U heeft het nou over de actoren in beleidsvorming. Maar als u puur kijkt naar de discussievoering. U speelt daar zelf neem ik aan ook een rol in?

Ja, dat klopt. Ik denk dat er ook een wat kleinere, maar best wel vocale groep is van milieclubs die bezig zijn met bijvoorbeeld transition towns, groentetassen en voedsel coöperaties enzovoort. Als je kijkt naar de natuur- en milieclubs, heeft iedereen daar in zijn eigen focuspunt. Milieudefensie houdt zich vooral bezig met veehouderij, wij met bestrijdingsmiddelen en GGO's, WNF veel met soja – we kiezen dus allemaal een eigen invalshoek. Wat verder ook interessant is: Aalt Dijkhuizen van de WUR is iemand die zich stellig bemoeit met de discussie over duurzame landbouw. Hij is sterk voorstander van het intensiveringsperspectief. In de NRC heeft een artikel over hem gestaan, en ook een reactie hierop van een groep wetenschappers, ook van de WUR, met een ecologische visie.

Ik heb u nog niet gehoord over boeren. Wat is hun rol in het debat, volgens u?

Ik vind dat echt super fascinerend. De ene boer is de andere boer niet. Ook binnen de groep boeren heb je linkse en rechtse boeren. Welke boodschap vooral belangrijk is om te interpreteren vanuit de boerenhoek, is dat de boerenstand in Nederland op dit moment best wel klem zit. Bijvoorbeeld in de varkens- en kippenhouderij, zijn de boeren een weg ingeslagen van intensivering, wat betekent dat zij enorme leningen moeten aangaan en onwijs veel vlees produceren, terwijl ze heel lage prijzen voor hun producten krijgen. Hierdoor krijgen zij de neiging om steeds maar meer te produceren, om nog maar een beetje marge te krijgen, waardoor ze weer verder intensiveren. Ze zitten eigenlijk in een fuik. Dat probleem zie je in de melkveehouderij steeds meer aan de oppervlakte komen. Vorig jaar zijn de melkquota eraf gehaald, wat gebeurt er: boeren investeren in grotere stallen om meer melk te kunnen produceren. Het gevolg is dat de melkprijs instort. Een deel van de boeren gaat nog verder intensiveren, een ander deel gaat gewoon failliet. Die zitten dus enorm in de knel, zowel tussen de bank als afnemer van hun producten. Er is voor boeren in

veel sectoren eigenlijk geen keuze.

Dat zie je ook terug aan de manier waarop boerenorganisaties deelnemen in de discussie over duurzame landbouw. Ik heb pas geleden met de directeur van LTO aan tafel gezeten. Als wij het hebben over de stip aan de horizon, dan zitten we helemaal op een lijn. Maar als we het hebben over wat er morgen moet gebeuren om daar te komen, dan zeggen wij dat er een aantal bestrijdingsmiddelen verboden moeten worden, et cetera, en zij kunnen die stappen gewoon niet zetten. Zij zijn bezig met, hoe betaal ik morgen mijn rekening aan de bank. Als je op die manier het landbouwdebat in Nederland gaat zien, gecombineerd met het inzicht dat Wageningen een grote vinger in de pap heeft... Zeker als je bedenkt dat het grootste deel van het onderzoek dat zij doen publiek-privaat onderzoek is, wat betekent dat ze met bedrijven samenwerken, onder andere de bedrijven waar wij als Greenpeace juist campagne tegen voeren. Het onderzoek en de technieken die uit deze samenwerking voortkomen gaan dan niet in de richting van systeem waar wij voor staan. Deze dingen houden elkaar lekker in stand. En dat merk je ook aan de input in discussies.

Denkt u dan dat er echt actief gestuurd wordt door bepaalde partijen? Of zit het systeem zo in elkaar, waardoor actoren gevangen zitten in een bepaalde positie en daardoor de visie hebben die ze hebben?

Het is van allebei wat. Ik denk dat een deel echt vastzit in een positie en de dingen doen zoals ze die altijd gedaan hebben en zoals ze die op school hebben geleerd. Aan de andere kant denk ik dat een deel van de bedrijven, PR-bureaus en een deel van de wetenschappers uitspraken doen vanuit eigen belang en om er geld aan te verdienen.

Als ik u zou vragen of u vindt dat het debat constructief gevoerd wordt op dit moment, dan zou uw antwoord nee zijn, kan ik dat zo voorzichtig concluderen?

En wat is het debat dan precies?

Het debat zoals gevoerd in Nederland op nationaal niveau, in schriftelijke media: kranten en agrarische vakbladen.

Daar moet ik dan even heel hard over nadenken. (*Lange stilte*) Er wordt ons als organisatie weleens verweten dat wij campagne voeren tegen boeren, en niet voor of met boeren. Als je reacties op onze campagne voor betere en eerlijkere producten in de supermarkt bekijkt, zie je twee soorten reacties van boeren. De ene groep vindt dat wij een vrij genuanceerde boodschap hebben omdat we niet alleen van boeren vragen om biologische producten te maken, maar hier ook een eerlijke beloning voor boeren voor willen zien. Ook zien ze dat wij beginnen in te zien dat zij vastzitten in die economische knel en dat ze de financiële ruimte niet hebben om die financiële investering eruit te halen. Dit deel van de boeren kan zich dus wel vinden in onze visie en

campagnes. Aan de andere kant hebben de grote boerenclubs de houding dat men niet moet luisteren naar ons, omdat we onrealistisch zijn en zwart-wit denken. Dan heb je er nog de reactie van de supermarkten bovenop, die zeggen: Greenpeace doet alsof ze een hand uitsteekt naar boeren, maar kijk goed uit hoe je je vrienden kiest, want ze zijn eigenlijk je vijanden.

Ik vind dat echt fascinerend. Wij doen op dit moment best een constructieve bijdrage aan het debat, door op dit moment een heel genuanceerde toon aan te slaan – ‘niet alles hoeft bio te zijn’ – en we kunnen het best weleens worden over een stappenplan en we komen voor een deel op voor de progressievere boeren. Je ziet dat degene die door bijvoorbeeld hun grote achterban niet altijd stappen kunnen maken, of niet kunnen zeggen ‘daar zit wat in’, omdat dan ook meteen een deel van hun achterban op hun achterste benen staan. De clubs die hier wat progressiever in staan, ook de koplopers in de gangbare sector, die kunnen er wel wat mee. En ook in dit soort reacties gaat het vooral over belangen.

Een constructief debat in de krant heb ik werkelijk nog nooit gezien. Dat doe je als je met elkaar een kopje koffie drinkt en met elkaar in gesprek gaat. Ik zou willen dat LTO bijvoorbeeld eens wat meer zou opkomen voor individuele belangen van de boer, maar zij zitten zo vast in het systeem dat zij dat bijna niet kunnen. Dat verhindert wat mij betreft echt een constructief debat.

Nu even weg van hoe het debat in media gevoerd wordt. Ik hoor u zeggen, je kunt alleen een goed debat voeren wanneer je met elkaar aan tafel gaat – er is gesprek nodig. Hoe denkt u dat dat beter bereikt kan worden?

Dat is een goede vraag. Dat is echt super lastig. Je hebt met grote clubs te maken. Je kan nooit alle leden van zo’n club betrekken in zo’n proces. Wij trouwens ook niet. Als wij stappen willen maken, krijgen we ook niet altijd onze hele achterban mee – dat zijn best lastige verhalen. Wat ik sterk vind aan onze campagne op dit moment, is dat wij aandacht gaan hebben voor de positie van de individuele boer en een puur en economisch verhaal vertellen. Ik denk dat we hier als milieuclubs meer aandacht voor moeten hebben – de menselijke gevolgen van het systeem van intensieve landbouw. En door het daarover te hebben en hiernaast de natuur- en milieueffecten, kun je met elkaar stappen maken.

Maar dan eindig ik mijn verhaal in een discussie altijd met: jouw verhaal is onrealistisch. We leven in een wereld waarin je als boer moet kunnen concurreren met boeren in andere landen, waar de productie goedkoper en tegen lagere eisen kan. Daar zijn bijvoorbeeld lagere eisen voor bestrijdingsmiddelen of dierenwelzijn. Dan loopt de discussie altijd spaak. Er is niet één partij die verantwoordelijkheid draagt, maar door alle partijen en op alle vlakken moet actie ondernomen worden. Het is voor ons als campagnevoerende milieuorganisatie de truc om te zoeken naar precies die interventiepunten waardoor het balletje gaat rollen. Zoals nu bijvoorbeeld bij de discussie over duurzame energie heel erg aan de hand is. Het wordt op dit moment een

economisch logischere keuze om windenergie te gaan maken in plaats van kolenstroom. Ik vind dat zo'n interessante vergelijking. De energietransitie is al wat stappen verder dan de landbouwtransitie. De landbouwtransitie zit nu nog op een punt waarin het oude systeem alles probeert te doen om het evenwicht vast te houden. Ik denk dat het op dit moment zaak is om niet met iedereen door één deur te hoeven willen, maar vooral te richten op de innovatieve koplopers uit de gangbare sector die laten zien dat het anders kan. En dat proberen wij dus in onze campagne.

Wat ik u vooral hoor zeggen is eigenlijk dat het belangrijk is om meer begrip te tonen voor elkaar, en vooral voor de positie van boeren zodat je beter naar elkaar kunt luisteren. Klopt dat?

Ja. Ik doe veel discussieavonden met boeren. Het valt mij op dat zij een heel eenzijdig worden geïnformeerd over bijvoorbeeld plaagbeheersing door bedrijven als BASF. Degene die de middelen verkoopt doet de voorlichting over hoe je plagen moet beheersen. En dan vind ik het best wel logisch dat de boeren dan op het gebruik van bestrijdingsmiddelen uitkomen. Maar als je met elkaar de diepte in kan over hoe elkaars wereld eruitziet en hoe we naar elkaar kijken, dan kun je best wel stappen zetten. Maar dan moet je wel het lef hebben om dat te doen. In media als kranten is dat niet de juiste arena om dat te doen. Dan loopt een bedrijf als Monsanto gewoon over ons heen. Er is daar geen ruimte voor nuance. In de krant communiceer je vaak met een quote van één of twee zinnen, en daar moet alles in passen. En dan gebeurt nogal zwart-wit. En dat blokkeert tegelijkertijd wel echt vooruitgang! Vind ik dan. Mensen kennen ons ook vooral van grote spandoeken op gebouwen en niet van de genuanceerde praatjes met boeren in mijn avonduren. En als je eenmaal zo'n imago hebt, zijn mensen minder geneigd om naar mij te luisteren.

Als u terugblijkt op de hele discussie rondom het verduurzamen van landbouw in Nederland van de afgelopen 10 jaar, ziet u daar dan een trend in?

Ik zie twee dingen. Ik kan nu een heel pessimistisch en een optimistisch verhaal ophangen. Ik begin met het pessimistische. Ik zie enorm sterke lobby van chemiebedrijven, als ik deze vraag op mijn eigen terrein toepas. Dit gebeurt op alles niveaus: van provinciaal niveau tot VN niveau en alles wat daar tussen zit. Ik zie nog steeds een aantal dogma's die de discussie stek overheersen: het idee dat je technologie nodig hebt om te verduurzamen – dat is framing. De invloed van dat soort regimes op beleid- en regelgeving is sterk. De manier waarop wij bestrijdingsmiddelen toelaten is echt doordrenkt van lobby door de industrie. De manier waarop die testen voor toelating worden gedaan gebeurt achter gesloten deuren dus daar heb je als NGO niet eens zicht op. De aanwezigheid van dat soort bedrijven in expertpanels, in lobbyclubs die doen alsof ze wetenschappelijke clubs zijn, dat soort dingen – daar wordt je best een beetje droevig van. Ik zie

ook in het milieu in Nederland verandering. Nederland is de op twee na grootste gebruiker van bestrijdingsmiddelen in Europa. We gebruiken een gebied van 10 keer zo groot als Nederland om al onze voeding te produceren. Dat is het pessimistische verhaal – we hebben nog een lange weg te gaan.

Maar tegelijkertijd zie ik dat het thema van voedsel verandert. Toen ik begon aan deze baan was voedsel echt niet zo hip. Het kon ons eigen helemaal geen reet schelen waar ons eten vandaan kwam. Je ziet daar op dit moment verandering in. Misschien zijn het nu nog een beetje de hippe Amsterdammers en de jongelui die er mee bezig zijn, maar je ziet wel dat een groep mensen die meer aandacht hebben voor hun voedsel. Je ziet dat inmiddels ook verdergaan in de maatschappij – van de hippe mensen naar de meer volgende mensen. Dat de Albert Heijn komt met voedsel is wel echt een teken dat mensen dat belangrijker gaan vinden. Je ziet ook in wetenschappelijke kringen de aandacht voor ecologische landbouw groeien. Nog steeds bepalen ze niet de wetenschappelijke agenda, maar toch is er inmiddels bijvoorbeeld een leerstoel biologische landbouw en biologische veredeling in Wageningen. Je ziet ook dat bijvoorbeeld banken als Triodos veel meer investeren. Je ziet dat het wetenschappelijk landbouwbeleid een klein beetje aan het opschuiven is. Dit stelt nog niet veel voor, maar ze hebben het in ieder geval over vergroening. Je ziet dat er een enorme kruisbestuiving aan de gang is tussen de biologische sector en de gangbare sector. Een onderwerp waar je dat goed kan zien is bodembeheer. Ik was ooit eens ‘de boer op’ en daar spraken een gangbare boer en een biologische boer. De gangbare boer begon iets te vertellen over ‘de bodem als levend organisme’. En je zag die biologische boer van verbazing omvallen. Hij zei tegen de gangbare boer: ‘als ik jou dit concept tien jaar geleden had verteld, dan had je gezegd dat ik gestoord ben’. Dat concept komt echt uit de ecologische landbouw komt. En inmiddels is het ook doorgedrongen bij de gangbare akkerbouw, omdat zij erachter komen dat groenbemesters en minimale grondbewerking en dergelijke beter passen bij de huishouding van je bodem en daarmee kunnen zij stappen zetten om hun bodem weerbaarder te maken. Dat is een van die terreinen waar enorme kruisbestuiving aan de hand is.

Dus, al met al: er is nog een hoop werk aan de winkel, maar er zit wel schot in de zaak. En wat ik ook zie, is dat een deel van de gangbare boeren het gewoon een beetje zat is eigenlijk. Die lopen echt met hun hoofd tegen de muur aan. Wij hadden hier eind 2012 een aantal gentechboeren uit de VS, die op dat moment heel enthousiast aan die nieuwe techniek waren begonnen, en hier kwamen om ons te overtuigen om er niet aan te beginnen. Zij ervaarden namelijk vooral hogere kosten, maar geen hogere opbrengsten, en nu ze terug wilden naar gewone landbouw was hun zadenmarkt al zo ver gemonopoliseerd door zadengiganten dat ze eigenlijk niet meer terug konden. En dat zie je ook aan hoe LTO reageert op het nieuws dat Monsanto Bayer wel wil overnemen. Dat is echt heel interessant om dat eens te lezen vanuit jouw onderzoek. Als de zes grote zadenbedrijven samengaan, krijg je namelijk een bedrijf dat een derde van alle zaden op de

wereld bezit. Dat is super bizar. LTO ziet hier geen positieve kant aan. Het onderwerp van patenten op zaden is juist een onderwerp waar veel raakvlakken zitten tussen partijen: van de glastuinbouwers tot zadenveredelaars tot de NGO's – ze zijn het allemaal met elkaar eens en we nemen het op tegen een grote coalitie van zadenbedrijven.

Ik wil ook nog iets toevoegen aan jouw perspectieven. Het lijkt nu alsof je bij het ecologisch perspectief altijd uitgaat van extensivering. Maar je kan ook intensiveren in diversiteit. Het rapport van IPES heeft daar een mooie term voor. Zij zeggen dat we landbouw veel meer zouden moeten zien als 'output' in plaats van 'yield'. Het ecologisch perspectief kijkt dus naar de intensivering van de output: hoe veel kilo verschillende producten haal ik van een stuk grond, maar ook, hoe veel maatschappelijke waarde en milieuwaarde voeg ik toe. Dat kan dus ook een intensivering betekenen, maar dan een diverse intensivering.

Wat mij verder opviel bij mijn onderzoek is dat er een emotionele lading aan het debat is, zeker wanneer het aankomt op het gebruik van technologie. Wat u zelf eigenlijk ook al aangaf, dat er een groot vertrouwen is in technologie en dat er een grote noodzaak wordt gezien in het gebruik van technologie om te verduurzamen. Daartegenover staat een groep die zich tegen dit idee afzet en soms zelfs naar een romantisch idee van landbouw neigt, waar technologie geen of een zeer kleine rol speelt.

Ja, ja, dat zie ik ook. Dat heel veel mensen bijvoorbeeld gevoelsmatig sterk afkeurend op Monsanto reageren. Daar worden mensen echt emotioneel van. Tegelijkertijd wordt dit ook bewust gebruikt. Wat mij opvalt na jaren ervaring in dit debat, is dat veel van de deelnemers hun rollen bevestigen in de manier waarop ze deelnemen aan de discussie. Mensen die het bijvoorbeeld niet met ons eens zijn, hebben het bijvoorbeeld over radicale milieuactivisten. Dan heb je gelijk een label aan je hoofd: 'daar moet je maar niet naar luisteren, want die gast heeft er toch geen verstand van en hij is hartstikke ongenueanceerd'. Ik sloeg aan op het woord emotioneel dat je gebruikte. Er wordt vanuit de technologie hoek vaak gezegd dat de manier waarop erover technologie wordt gedebatteerd op basis van emotie gebeurt, en dat het niet over wetenschap gaat. Ik denk dat een deel inderdaad echt emotie is, maar ook een deel labeling en framing van opponenten in een discussie.

10.9 Bijlage 9. Transcriptie interview. Maarten Leseman. Datum afneming: 15 mei 2016.

Zou u kort iets kunnen vertellen over uw achtergrond?

Ik ben in dienst van ZLTO, maar werk ook voor LTO Nederland. Ik ondersteun de afdeling duurzaam ondernemen in communicatie en strategie adviezen. Ik denk ook mee over de onze visie over de land- en tuinbouw in de toekomst. Dus communicatie en advies, maar ook persvoorlichting. Mijn persvoorlichting heeft altijd een duurzame invalshoek, waarbij boeren maatschappelijke waardering verdienen. Ik kom uit de journalistiek en heb ook voor de overheid en Staatsbosbeheer gewerkt. Wat ik vooral doe is verbinding maken tussen actoren op het terrein van verspillende issues, waaronder duurzame voedselproductie. Ik heb vroeger ook meerdaagse cursussen aan jonge boeren geven over de ontwikkeling van hun bedrijf, de visies op landbouw en het leren van het gesprek aangaan met andere actoren.

Wat vindt u van de drie perspectieven op duurzame landbouw in het debat die ik onderscheid en hoe ervaart u dat deze terugkomen in het debat?

Ik zie de driedeling die jij omschrijft. Bij actoren rondom de WUR is het intensiveringsperspectief dominant – Aalt Dijkhuizen bijvoorbeeld. Louise Fresco heeft het meer over optimalisering. Dat lijkt een beetje semantiek, want het gaat in de kern wel gewoon over meer rendement halen van het land. Zij sluiten GMO en telen op substraat niet uit en zullen in hun denken zeker hoogwaardige veredelings technieken in hun denken niet uitsluiten, et cetera. Allerlei technologieën zullen zij er in stoppen. Uitgaande van, we moeten zo veel miljard mensen voeden. Zij breken niet met het systeem van landbouw zoals we dat nu kennen – ze blijven in het huidige, hoogproductieve systeem. Ik denk, als je kijkt naar de intensieve mensenhoudery (verstedelijking), zal je naar intensieve systemen gaan als je hiervoor genoeg eten wilt aanvoeren. Dus teelt van groenten onder LED verlichting, bijvoorbeeld. Dat gebeurt ook al. Of gestapelde varkens en kippen – hele intensieve vleesproductie. Dat zul je gaan zien. Die ontwikkelingen gaan door en daar past dat denken bij.

Als je anders ernaar kijkt: in de kern is voedselproductie altijd grondgebonden, dus moet je je landbouwsysteem zo inrichten dat je bodem en dergelijke (je productiekapitaal) maximaal onderhouden zijn. Dan zit je veel meer op een ecologische benadering. Maar die kun je best combineren met drones, robots en dat soort technieken. Dat is niet de kwestie meer. Je merkt in het maatschappelijk debat dat dat vermengd wordt.

Ik weet niet of je de ecomodernisten kent: een agro-ecologische benadering, waardoor je minder aanvullende technieken nodig hebt om je voedselproductie zeker te stellen. Maar dit sluit niet uit dat je hoogtechnologische landbouw krijgt, zoals handige apparaten. Wij denken meer in die lijn. Maar hiervoor moet je ook in termen van algeheel plattelandsbeleid denken. En dat

ontbreekt bij technologen: die denken niet in termen van plattelandsbeleid, wel in voedselproductie. In onze visie hebben boeren ook een plaats. Bij Fresco en Dijkhuizen is het de vraag of er in de toekomst nog boeren nodig zijn, maar straks procestechnologen of ingenieurs.

Het wordt overigens wel steeds duidelijker dat we het niet gaan redden met de super biologische benadering, zoals ook uit onderzoek blijkt – dit legt een te groot beslag op ons landoppervlak. En jezelf afsluiten voor technologie uit andere sectoren is niet slim. Wat we van biologen kunnen leren, is hoe zij omgaan met de bodem. Dit is eerder een waardevolle ‘innovatie tuin’ die onze benadering deels voedt. Duurzame landbouw is een complex plaatje, bestaande uit allerlei aspecten, waarbij je je niet eenvoudigweg kunt focussen op slechts het produceren van meer voedsel.

In het debat merken wij vaak dat critici reageren op mensen als Dijkhuizen, en niet meer luisteren naar holistische verhalen zoals die van ons. Het debat is gepolariseerd. Als de debatten zoals die in de rode hoed in Amsterdam gevoerd worden exemplarisch zijn voor het grote debat, dan zie je dat er heel heftig afstand genomen wordt van de super technologische productie verhogende visies, zoals die van Dijkhuizen, en de kans niet gezien wordt dat je er met een verlegging van accenten binnen de huidige landbouw best kan komen. Het debat wordt dus grotendeels gevoerd tussen de ‘super biologischen’ en ‘de Aalt Dijkhuizen’s’, en gecombineerde middenwegen worden daarbij soms niet gezien. Het is een ingewikkelde, gepolariseerde discussie geworden. Er spelen veel dogma’s binnen deze polarisatie – het debat wordt in extremen gevoerd en de verbinding wordt niet gezocht.

U zegt dat het debat sterk gepolariseerd is en dat er enerzijds de ‘super biologische’ groep is en anderzijds de aanhangers van allerlei technologieën. Deze tweedeling zie ik ook terug in mijn analyse en mij valt daarbij op dat deze discussies vaak op een emotionele wijze gevoerd worden, waarbij de rationaliteit soms ontbreekt. Herkent u dit ook?

Ja. Vorige week heeft Herman Lelieveldt een boek uitgebracht, De Voedselparadox. Hij schrijft hier dat de diepe zorgen die mensen hebben over de groter wordende, globaliserende wereld, en niet uiten in protesten en stemgedrag, vind je terug in de voedseldiscussie. Het is een via-band-discussie. Dat unheimisch gevoel wordt gespeeld via het voedseldebate, is zijn stelling (in mijn woorden). Ik geloof daar in. Ik denk dat de protesten tegen iemand als Dijkhuizen heel erg te maken hebben met het gevoel dat “wij niets meer te zeggen hebben als de techniek het overneemt” – dat ons leven op een soort Star Track achtige manier geleefd gaat worden. Dit is heel erg ongefundeerd wat ik nu zeg, maar het is een sterk gevoel op basis van wat ik lees en analyseer. Als het waar is dat dit type zorg de voedseldebatten beïnvloedt, dan moeten we dat heel snel boven tafel krijgen. Want het gaat niet over wat goed of fout is, maar het gaat over wat die zorg precies is – en kunnen wij hier als boeren openheid over creëren om die zorg te verminderen. Het

voedseldebat is een vertrouwensvraag geworden. Communicatiestrategieën moet je hier dus op aanpassen. Eten is het meest intieme wat je doet: je stopt het elke dag in je lijf. Je vertrouwt er dus op dat het goed is. Dat maakt het een heel gevoelig punt, waarvan ook boeren aanvoelen dat hier voorzichtigheid bij geboden is. Het is dus een heel intiem onderwerp met een vertrouwenskwesitie en we hebben daar het meest gepolariseerde debat over – dat is de spanning. En dat wordt dan politiek gemaakt door allerlei actoren, waardoor het debat verder verdeeld raakt en niet meer holistisch is – dan gaat het mis. Over dit intieme onderwerp moeten we juist doorpraten. Het gaat veel meer over de waarden die achter de discussie liggen, en niet over het daadwerkelijke kropje sla dat op je bord ligt – dit is technisch gezien namelijk hartstikke veilig.

U noemde al een aantal partijen die een rol spelen in het debat: boeren, NGO's, organisaties als LTO, de WUR, politiek.

En heel belangrijk: de burger. Deze rol wordt ook steeds groter. Het is ook een partij die in de discussie het minst in beeld is.

Zijn er dan partijen die een dominante rol hebben, die het debat lijken te sturen?

Dat is een goede vragen. Aan de NGO's zoals we die nu kennen, met uitzondering van Oxfam Novib, zie je dat de meeste one-issue partijen zijn. En sommige van deze organisaties willen ook gewoon geld verdienen en kunnen daardoor ook minder vrij denken en werken. Ook zie je dat de zogenoemde 'geitenwollensokken' organisaties die hel en verdoemenis prediken niet meer aanslaan. Je ziet NGO's zoeken naar hun rol in het maatschappelijk debat. Daar zitten voor hen ook strategiekeuzes in: blijven we polariseren of zoeken we naar projecten die we samen met landbouworganisaties kunnen doen. Volgens mij is dat ongeveer waar we nu staan. De rol en invloed van NGO's wordt denk ik zwaar overschat.

De vraag is ook of de boer nog wel een toekomst heeft. Wij verwachten dat er een grove tweedeling gaat ontstaan. Enerzijds een relatief kleine groep die zeer grootschalig en productief produceert – standaardisatie binnen de normen die wij met elkaar hebben gesteld, of dat sociaal is is een tweede. Deze groep zal voor een belangrijk deel de exportmarkt zijn. Anderzijds zullen er bedrijven zijn die voedselproductie met meerder functies gaan combineren, zoals waterberging, zorg, recreatie, plattelandsbeleving, energie – je krijgt een multifunctionele landbouw waarbij het kapitaal en zeggenschap nog in de familie zit. Deze bedrijven zijn heel erg belangrijk voor het imago van de sector en de vitaliteit van het platteland, maar zullen het als groep heel moeilijk krijgen om overeind te blijven als ze moeten concurreren met de hoogproductieve bedrijven. De vraag is hoe groot die tweede groep blijft.

Denkt u dat boeren nu überhaupt nog in de positie zijn om een eigen visie op duurzame landbouw te hebben en te uiten?

Dat is de vraag, dat weet ik niet. Dat is mijn cynisme – trek ik niet aan een dood paard? Komt uiteindelijk niet iedereen [alle boeren] in dienst van grote bedrijven? Je ziet ook dat er een klein groepje aandeelhouders dat een steeds grotere greep krijgt op de sector, zoals Monsanto, Bayer, Ahold, Unilever. Zo heb je dadelijk met een beperkt aantal mensen een substantieel deel van de voedselproductie in handen. Ook hier zie je weer dat een tegenbeweging steeds groter wordt: een beweging terug naar 'local', herkenbaar en vertrouwd en slow food achtige bewegingen. Het hangt denk ik van deze bewegingen af of ze genoeg tegenwicht kunnen bieden aan die groep aandeelhouders. Het hangt van jouw generatie af of jullie doorgaan in de globalisering, of dat je je toch weer zorgen gaat maken om je eigen omgeving. Wij hebben het verpest. De vraag is of jullie dat zo sterk kunnen maken dat boeren weer in positie komen.

Ik hoor u zeggen dat om het debat weer de goede richting op te sturen, er een groter bewustzijn over voedselproductie onder de burger – de consument – nodig is.

Ja, ja. En jouw generatie dus.

En heeft u verder nog concretere ideeën over hoe het debat beter gevoerd kan worden?

Wat op het hoger abstractieniveau heel erg van belang is, is dat we naar het financieringsniveau van landbouw gaan kijken. De huidige opzet hiervan is een klassiek model van innovaties. Het beleid van de overheid is verkokerd. Met het gevolg dat als je op het één wil sturen, het tegenovergestelde gebeurt. Het overheidsbeleid moet je ook aanpassen: er moet een ander soort financiering komen, zodat een circulaire landbouw kan ontstaan. Maar laat boeren nou zelf bedenken hoe dit het best bereikt kan worden. Je moet het beleid faciliterend maken aan de ontwikkeling van de circulaire landbouw. Dat betekent dat je niet in normen en modellen moet denken, maar dat je in vertrouwens moet denken. En dat is ingewikkeld – we vertrouwen elkaar niet. Beleid is gebaseerd op wantrouwen.

Mijn onderzoek kijkt naar hoe het debat gevoerd is in de afgelopen tien jaar. Ziet u daar een trend in en zo ja, welke?

Ik denk dat het debat van individueel particulier naar gemeenschappelijk community. Dit zijn nog niet de goede woorden. Een aantal jaar geleden was er het megastallen debat. Dat is een symbool van de verdere industrialisering van de vee-industrie. Maar deze discussie begon met 'not in my backyard': ik ben tegen megastallen, want die komen in mijn achtertuin. Maar dit heeft wel een stroming op gang gebracht in de omgeving dat men kwaliteit wil (in de veesector). Het gaat niet louter om wel of geen megastal, maar meer om 'vind ik het goed wat er gebeurt?'. Hebben de

dieren het goed? Zit er niet te veel gif op de planten? Daar gaat het om. Dat is veel meer een community gevoel dan een individueel gevoel. Dus van het 'ik' naar het 'nieuwe wij', onder het volk (een burgerbeweging).

En u ziet dan ook dat het thema van voedselproductie meer gaat leven?

Ja, absoluut. Vanuit die diepere zorg over 'komt het wel goed met de wereld'. Mensen zijn bezorgd over continuïteit en het voortbestaan. 'Volhoudbaarheid'.

Wilt u zelf nog iets toevoegen?

Ik hoop echt dat die beweging van het platte ik naar het nieuwe wij op gang komt. Dat is mijn motivatie om dit werk te doen – een bijdrage aan een betere wereld. En dat wij als instituten over onze grenzen heen durven en kunnen denken.

Zou ik dat als interdisciplinariteit mogen opschrijven?

Dat is jouw wereld en jouw taak. De definitie waar ik mee werk is het organiseren van verbinding – dat is wat ik doe. Met interdisciplinariteit blijf je denken binnen experts, en dat is net anders. Die instituten die hierbuiten vallen moeten ook anders leren denken.